

FILOLOGIYA, FALSAFA, MADANIYAT VA SAN'AT: UMUMIY MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

09/2026

I-RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA
YAKUNLARI BO'YICHA ILMIY ISHLAR TO'PLAMI

MUNDARIJA – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

FILOLOGIYA, FALSAFA, MADANIYAT VA SAN'AT: UMUMIY MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

I-Respublika ilmiy-amaliy konferensiya yakunlari bo'yicha ilmiy ishlar to'plami

№ 09/2026 (oktabr) • ISSN 2310-4066

1.	SOTSIOLINGVISTIKA: IJTIMOIIY OMILLARNING TIL SHAKLLANISHI VA DIALEKTLAR RIVOJIGA TA'SIRI	1-15
	<i>Xasanova Nozima Abduvahob qizi</i>	
2.	DEVELOPMENT OF AN ARTIFICIAL INTELLIGENCE-BASED PATTERN RECOGNITION MODEL FOR EARLY DISEASE DETECTION	16-21
	<i>Obidinov Rahmonjon Bahromjon o'g'li</i>	
3.	FE'L SO'Z TURKUMIDA DERIVATSION VA FLEKSION QO'SHIMCHALARNING O'ZARO MUNOSABATI: ELEKTRON RESURS YARATISH NUQTAI NAZARIDAN	21-26
	<i>Risqulova Muslima</i>	
4.	O'ZBEK YOSHLAR NUTQIDAGI METAFORIK IFODALARNING SEMANTIK TAHLILI (IJTIMOIY TARMOQLAR MATERIALLARI ASOSIDA)	27-33
	<i>Mirzanazarova Maxliyo Imomnazar qizi</i>	
5.	HERMANN VAMBERY IJODIDA BUXORO OBRAZINING BADIY TALQINI	34-42
	<i>Arabov Oybek Isomiddinovich</i>	
6.	HERMANN VAMBERYNING SAYOHATNOMALARIDA SHARQ VA G'ARB MUNOSABATI	43-51
	<i>Arabov Oybek Isomiddinovich</i>	
7.	LINGUOCULTUROLOGY: THE INTERRELATIONSHIP OF LANGUAGE AND CULTURE	52-58
	<i>Ibragimova Hurriyat Uchqun qizi</i>	
8.	QORAQOLPOQ OPERALARIDA OBRAZLAR YECHIMI VA ULARNING BADIY-DRAMATURGIK XUSUSIYATLARI	59-64
	<i>Shamurzayev Muxammed</i>	

SOTSIOLINGVISTIKA: IJTIMOIIY OMILLARNING TIL SHAKLLANISHI VA DIALEKTLAR RIVOJIGA TA'SIRI

Xasanova Nozima Abduvahob qizi

Mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Maqolada ijtimoiy omillarning til tuzilishi va dialektlar rivojiga ta'siri sotsiolingvistik nazariya asosida tahlil qilinadi. Muallif variativlikni tilning nuqsoni emas, balki uning tizimli xususiyati sifatida ko'rib, ijtimoiy tabaqalanish, yosh, jins, ta'lim, kasb va ijtimoiy tarmoq zichligi kabi omillarning til birliklarini tanlashga ta'sirini yoritadi. Ijtimoiy tarmoq modeli, oshkora va yashirin nufuz tushunchalari, akkomodatsiya nazariyasi va uch to'liqlik variatsion tadqiqot an'anasi alohida muhokama qilinadi. Maqolada urbanizatsiya, ichki migratsiya va dialektlar kontakti sharoitida yuz beradigan koineizatsiya jarayoni, shuningdek o'zbek tili shevalarining hozirgi holati — adabiy til bilan munosabati, shahar nutqining shakllanishi, ikki tillilik va kod almashinuvi hodisalari — tahlil etiladi. Xulosada shevalarni hujjatlashtirish va sotsiolingvistik korpuslar yaratishning zarurati asoslanadi.

Kalit so'zlar: sotsiolingvistika, til variativligi, dialekt, ijtimoiy tabaqalanish, ijtimoiy tarmoq, nufuz, akkomodatsiya, koineizatsiya, kod almashinuvi, o'zbek shevalari.

Аннотация. В статье влияние социальных факторов на структуру языка и развитие диалектов анализируется на основе социолингвистической теории. Автор рассматривает вариативность не как дефект языка, а как его системное свойство и раскрывает воздействие социальной стратификации, возраста, пола, образования, профессии и плотности социальных сетей на

выбор языковых единиц. Отдельно обсуждаются модель социальных сетей, понятия открытого и скрытого престижа, теория аккомодации и традиция трёх волн вариационных исследований. Анализируется процесс койнеизации в условиях урбанизации, внутренней миграции и диалектного контакта, а также современное состояние узбекских говоров: их отношение к литературному языку, формирование городской речи, двуязычие и переключение кодов. В заключение обосновывается необходимость документирования говоров и создания социолингвистических корпусов.

Ключевые слова: социолингвистика, языковая вариативность, диалект, социальная стратификация, социальная сеть, престиж, аккомодация, койнеизация, переключение кодов, узбекские говоры.

Abstract. The article analyses the influence of social factors on the structure of language and the development of dialects on the basis of sociolinguistic theory. The author treats variation not as a defect of language but as its systemic property, and examines how social stratification, age, gender, education, occupation and the density of social networks affect the selection of linguistic units. Particular attention is given to the social network model, the notions of overt and covert prestige, accommodation theory, and the three waves of variationist research. The article analyses koineisation under conditions of urbanisation, internal migration and dialect contact, as well as the present state of Uzbek dialects: their relation to the literary language, the formation of urban speech, bilingualism and code-switching. It is concluded that the documentation of dialects and the creation of sociolinguistic corpora are urgently required.

Keywords: sociolinguistics, language variation, dialect, social stratification, social network, prestige, accommodation, koineisation, code-switching, Uzbek dialects.

KIRISH

Til hech qachon bir jinsli emas. Bitta til jamoasi ichida ham tovush talaffuzi, soʻz tanlash, grammatik shakllarning qoʻllanishi soʻzlovchidan soʻzlovchiga, hatto bir soʻzlovchining oʻzida vaziyatdan vaziyatga oʻzgarib turadi. Uzoq vaqt tilshunoslik bu oʻzgaruvchanlikni tasodifiy ogʻish sifatida qarab, tadqiqot doirasidan chiqarib tashlagan edi. XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan sotsiolingvistika esa aynan shu oʻzgaruvchanlikni asosiy predmetga aylantirdi va uning ortida qatʼiy qonuniyat borligini koʻrsatdi.

Bu qonuniyatning mohiyati shundaki, til birligini tanlash ehtimoli soʻzlovchining ijtimoiy oʻrni, suhbatdoshi va nutq vaziyati bilan muntazam bogʻlangan boʻladi. Boshqacha aytganda, variativlik tartibga solingan hodisadir. Undan yana bir muhim natija kelib chiqadi: til oʻzgarishi tarixiy oʻtmishda tugagan jarayon emas, balki bugungi kunda, jonli nutqda kuzatish mumkin boʻlgan jarayondir, chunki har bir oʻzgarish oʻz boshlanish bosqichida ijtimoiy jihatdan taqsimlangan variativlik sifatida namoyon boʻladi.

Mazkur maqolaning maqsadi — ijtimoiy omillarning til shakllanishi va dialektlar rivojiga taʼsir mexanizmlarini nazariy jihatdan tavsiflash va bu mexanizmlarni oʻzbek tilining hozirgi holatiga tatbiq etishdir. Maqolada quyidagi vazifalar hal etiladi: sotsiolingvistik variativlikni belgilovchi asosiy omillarni ajratish va ularning taʼsir yoʻnalishini aniqlash; dialektlar kontakti va koineizatsiya jarayonining shartlarini koʻrsatish; urbanizatsiya, migratsiya, taʼlim va raqamli muloqot sharoitida oʻzbek shevalarining oʻzgarish tendensiyalarini tahlil qilish.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Zamonaviy sotsiolingvistikaning nazariy asosini variatsion yoʻnalish tashkil etadi. Uning dastlabki tadqiqotlarida shahar aholisi nutqidagi fonetik variantlarning ijtimoiy qatlamlar boʻylab muntazam taqsimlanishi koʻrsatildi: bir xil ijtimoiy holatdagi soʻzlovchilar bir xil variantni bir xil chastotada tanlash tendensiyasiga ega boʻladi, nutq uslubining rasmiyligi ortgan sari esa nufuzli variant ulushi barcha qatlamlarda koʻtariladi [1; 2]. Til oʻzgarishining empirik asoslariga bagʻishlangan nazariy ishda oʻzgarishning beshta muammosi — cheklovlar, oʻtish, joylashuv, baholash va amalga oshish muammolari — taʼriflanib, oʻzgarishni sinxron maʼlumot asosida oʻrganish metodologiyasi asoslandi [3]. Keyinchalik ushbu yoʻnalish ijtimoiy omillarning til oʻzgarishidagi rolini tizimli tavsiflab beruvchi umumlashtiruvchi asarda rivojlantirildi [4].

Ikkinchi yoʻnalish ijtimoiy tuzilmani modellashtirish bilan bogʻliq. Qatlam tushunchasi variativlikning bir qismini tushuntirsa-da, bir xil qatlamdagi soʻzlovchilar oʻrtasidagi farqni izohlay olmaydi. Ijtimoiy tarmoq modeli bu boʻshliqni toʻldirdi: zich va koʻp tomonlama aloqalarga ega jamoada mahalliy til normalari kuchli saqlanadi, aloqalar siyraklashganda esa jamoa tashqi taʼsirga ochiq boʻladi va oʻzgarish tezlashadi [6]. Keyingi ishlarda tarmoq va qatlam modellari bir-birini inkor etmasligi, balki turli darajadagi tushuntirish vositalari ekani koʻrsatildi [7]. Uchinchi yoʻnalish — amaliyot jamoasi tushunchasiga asoslangan yondashuv boʻlib, unda til varianti ijtimoiy guruhning tashqi belgisi emas, balki shaxs oʻz identikligini faol yaratishda foydalanadigan vosita sifatida qaraladi [8; 9].

Toʻrtinchi yoʻnalish nutqiy vaziyat va suhbatdosh omiliga bagʻishlangan. Akkomodatsiya nazariyasiga koʻra soʻzlovchi suhbatdoshiga yaqinlashish yoki

undan uzoqlashish maqsadida o'z nutqini ongli va ongsiz tarzda moslashtiradi; bu moslashuv qisqa muddatli hodisa bo'lsa-da, muntazam takrorlanganda uzoq muddatli til o'zgarishining manbayiga aylanadi [12]. Til va hokimiyat munosabatlarini tahlil qilgan ishlarda esa nufuzli variantning qadr-qimmati uning ichki lingvistik afzalligidan emas, balki uni qo'llaydigan guruhning ijtimoiy mavqeyidan kelib chiqishi asoslangan [13].

Beshinchi yo'nalish — dialektologiya va dialektlar kontakti nazariyasi. Dialekt chegaralari va izoglossalar tahlili an'anaviy dialektologiyaning asosini tashkil etsa [14], zamonaviy tadqiqotlar diqqatni til hodisalarining makonda tarqalish mexanizmiga qaratadi: yangi variant ko'pincha qo'shni hududlarga emas, avval yirik shaharlarga, so'ngra ulardan kichikroq markazlarga sakrab o'tadi [15]. Dialektlar aralashgan sharoitda esa koineizatsiya, ya'ni turli shevalar elementlaridan yangi, soddalashgan umumiy shakl hosil bo'lishi kuzatiladi; bu jarayonda hal qiluvchi rolni ko'chib kelganlarning bolalari o'ynaydi [16; 17].

Nihoyat, oltinchi yo'nalish ko'p tillilik va globallashuv bilan bog'liq. Diglossiya nazariyasi bir jamoada ikki shaklning vazifaviy taqsimlanishini tavsiflasa [10], til tanlovining vaziyatga bog'liqligini o'rganuvchi domenlar modeli qaysi tilning qayerda va kim bilan qo'llanishini tizimli tahlil qilish imkonini berdi [11]. Kod almashinuvi tadqiqotlari bu hodisaning tasodifiy aralashma emas, balki grammatik cheklolarga bo'ysunuvchi va suhbatda aniq vazifa bajaruvchi murakkab strategiya ekanini ko'rsatdi [18; 19]. Globallashuv sharoitidagi sotsiolingvistika esa til resurslarining harakatchanligi va notekis taqsimlanishini asosiy muammo sifatida qo'yadi [20; 21].

METODOLOGIYA

Maqola nazariy-tahliliy xarakterga ega bo'lib, unda ilmiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish, tavsifiy va tipologik usullar qo'llanilgan. Ijtimoiy omillarning ta'siri uch mezon bo'yicha ko'rib chiqiladi: omilning til birligini tanlashga ta'sir kuchi, uning ta'siri qamrab oladigan lingvistik sath (fonetika, morfologiya, leksika) va bu ta'sirning uzoq muddatli natijasi, ya'ni u vaqtinchalik variativlik bilan cheklanadimi yoki til tizimining o'zgarishiga olib keladimi.

ASOSIY QISM (MUHOKAMA VA NATIJA)

Ijtimoiy tabaqalanish va til variativligi. Variatsion tadqiqotlarning eng barqaror natijasi shundan iboratki, nufuzli deb baholanadigan variantning qo'llanish chastotasi ijtimoiy zinapoyaning yuqori pog'onalarida ortadi, quyi pog'onalarida esa kamayadi, biroq bu bog'liqlik hech qachon mutlaq emas — u chastota tafovuti sifatida namoyon bo'ladi [1; 2]. Bundan muhim nazariy xulosa kelib chiqadi: ijtimoiy guruhlar bir-biridan alohida til tizimlari bilan emas, bir xil variantlarni turli nisbatda qo'llashi bilan farqlanadi. Shu sababli sotsiolingvistik tahlil sifat emas, miqdoriy tavsifni talab qiladi.

Ta'lim darajasi va kasbiy faoliyat ushbu tabaqalanishning eng ta'sirchan ko'rsatkichlari hisoblanadi, chunki ular so'zlovchining yozma me'yor bilan aloqasi zichligini belgilaydi. Rasmiy ta'lim tizimida uzoq vaqt bo'lgan va kasbiy faoliyati til bilan bog'liq shaxslar nutqida adabiy me'yor elementlari yuqori chastotada uchraydi. Ayni paytda bu bog'liqlikni bir tomonlama tushunish xato bo'ladi: me'yordan chetlanish bilim yetishmasligining belgisi emas, ko'p hollarda u mahalliy jamoaga mansublikni ifodalovchi ongli tanlovdir.

Yosh omili va o'zgarishning kuzatilishi. Yosh guruhlar o'rtasidagi farq sotsiolingvistikada alohida metodologik ahamiyatga ega, chunki u davom etayotgan o'zgarishni bir vaqtning o'zida kuzatish imkonini beradi: agar yangi

variant yoshlar nutqida yuqori, keksalar nutqida past chastotada uchrasa, bu variant tarqalish bosqichida deb baholanadi [4]. Shu bilan birga, har qanday yoshga bog'liq farq o'zgarish belgisi emas — ba'zi variantlar har bir avlodda yoshlik davrida faol qo'llanib, keyinchalik kamayadi va shu tarzda barqaror takrorlanadi.

Jins omili va nufuzning ikki turi. Ko'plab jamoalarda ayollar nutqida oshkora nufuzga ega, ya'ni jamiyat tomonidan rasman yuqori baholanadigan variantlar ko'proq, erkaklar nutqida esa mahalliy jamoaga sadoqatni ifodalovchi variantlar ko'proq uchraydi [5]. Bu farqni biologik emas, ijtimoiy sabablar bilan izohlash qabul qilingan: u ayollar va erkaklarning ijtimoiy tarmoqlardagi o'rni, mehnat bozoridagi mavqeyi va o'z guruhi bilan bog'liqlik shakllaridagi tafovutdan kelib chiqadi. Aynan shu yerda yashirin nufuz tushunchasi muhim ahamiyat kasb etadi: rasmiy jihatdan past baholanadigan mahalliy variantlar guruh ichida yuqori qadrga ega bo'lishi va shu sababli saqlanib qolishi mumkin.

Ijtimoiy tarmoq zichligi. Til normasining saqlanishi yoki o'zgarishi ko'p jihatdan jamoa a'zolari o'rtasidagi aloqalar tuzilishiga bog'liq. Zich, ko'p tomonlama va yopiq tarmoqlarda — qishloq jamoalari, an'anaviy mahalla muhiti, bir kasb egalarining tor doiralarida — mahalliy til shakllari kuchli qo'llab-quvvatlanadi va tashqi ta'sirga qarshilik ko'rsatadi [6]. Aloqalar siyraklashganda, masalan shaharga ko'chish yoki kasbiy harakatchanlik natijasida, bu qarshilik zaiflashadi va tashqi variantlar tez o'zlashtiriladi. Shu sababli til o'zgarishining eng faol nuqtalari ko'pincha jamoalar chegarasida, ya'ni turli tarmoqlarni bog'lovchi shaxslar nutqida joylashadi [7].

Vaziyat va suhbatdosh omili. Ijtimoiy omillar so'zlovchining doimiy tavsifi sifatida emas, balki har bir nutqiy vaziyatda qayta amalga oshadigan tanlov sifatida ishlaydi. Bir shaxs oila davrasida, rasmiy uchrashuvda va begona suhbatdosh bilan

muloqotda turli variantlarni qo'llaydi, bu esa uslubiy variativlik deb ataladi. Akkomodatsiya nazariyasi bu jarayonning mexanizmini ko'rsatadi: nutqni suhbatdoshnikiga yaqinlashtirish ijtimoiy yaqinlikni, undan uzoqlashtirish esa masofani ifodalaydi [12]. Uzoq muddatda muntazam akkomodatsiya shaxs nutqining barqaror o'zgarishiga, jamoa miqyosida esa yangi umumiy normaning shakllanishiga olib keladi.

Dialektlar kontakti va koineizatsiya. Ijtimoiy omillarning eng ko'zga ko'rinadigan natijasi dialektlar taqdirida namoyon bo'ladi. Turli shevalar so'zlovchilari birga yashay boshlaganda, odatda uch bosqichli jarayon kuzatiladi. Birinchi bosqichda kattalar nutqida variantlar aralashadi, lekin barqaror tizim shakllanmaydi. Ikkinchi bosqichda tanlanish yuz beradi: keng tarqalgan, ko'pchilikka tushunarli va shakl jihatidan sodda variantlar saqlanadi, tor mahalliy va murakkab shakllar yo'qoladi. Uchinchi bosqichda esa shu muhitda o'sgan bolalar avlodi aralashmadan yagona, izchil yangi normani yaratadi [16; 17]. Natijada paydo bo'lgan koine hech bir dastlabki shevaning aynan davomi bo'lmaydi.

Shu bilan birga, yangi variantlarning makonda tarqalishi bir tekis emas. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, o'zgarish ko'pincha yirik shahar markazidan boshqa yirik markazga sakraydi va faqat keyin atrofdagi kichik aholi punktlariga yoyiladi [15]. Bu qonuniyat aholi zichligi va aloqalar hajmi bilan izohlanadi va shevalarning yo'qolish tartibini oldindan aytish imkonini beradi: shahar atrofidagi va yo'l bo'yidagi hududlar shevasi tez o'zgaradi, chekka va aloqasi kam hududlar shevasi esa uzoqroq saqlanadi.

O'zbek tili shevalari va hozirgi tendensiyalar. O'zbek tili shevalari an'anaviy tasnifda uchta yirik guruhga — qarluq, qipchoq va o'g'uz guruhlariga — ajratiladi

va ular o'rtasidagi farq fonetik hamda morfologik sathda aniq namoyon bo'ladi: singarmonizmning saqlanishi yoki yo'qolishi, unlilar tizimidagi tafovutlar, fe'l shakllari va kelishik qo'shimchalarining variantlari shular jumlasidan. Adabiy me'yorning asosan shahar tipidagi shevalarga tayanishi esa qolgan shevalarni rasmiy muloqot doirasidan tashqarida qoldirdi va ular uchun vazifaviy jihatdan cheklangan maydon belgiladi.

So'nggi o'n yilliklarda bu holatga bir necha kuchli ijtimoiy omil ta'sir ko'rsatmoqda. Birinchisi — urbanizatsiya va ichki migratsiya: turli viloyatlardan kelgan aholi yirik shaharlarda aralashadi va yuqorida tavsiflangan koineizatsiya sharoiti yuzaga keladi. Ikkinchisi — umumiy ta'lim va ommaviy axborot vositalarining ta'siri, ular adabiy me'yorni kundalik nutqqa muntazam olib kiradi. Uchinchisi — kasbiy harakatchanlik va mehnat migratsiyasi, ular ijtimoiy tarmoqlarning zichligini kamaytiradi va mahalliy normalarni qo'llab-quvvatlovchi mexanizmni zaiflashtiradi. Ushbu omillar birgalikda shevalarning yo'qolishiga emas, balki ularning vazifaviy qayta taqsimlanishiga olib keladi: sheva belgilari kundalik va norasmiy muloqotda saqlanadi, rasmiy sohalarda esa adabiy me'yor ustunlik qiladi.

Ikki tillilik va kod almashinuvi. O'zbek tili muhitida rus tilining uzoq muddatli mavjudligi barqaror ikki tillilik vaziyatini shakllantirgan, uning izlari bugungi kunda ham leksikada va kod almashinuvi amaliyotida ko'rinadi. Kod almashinuvini nutq madaniyati nuqsoni sifatida baholash sotsiolingvistik jihatdan asossizdir: tadqiqotlar bu hodisaning grammatik jihatdan tartibga solinganini va suhbatda aniq vazifalarni — mavzuni o'zgartirish, iqtibos keltirish, hissiy urg'u berish, suhbatdoshga munosabatni bildirish vazifalarini — bajarishini ko'rsatgan [18; 19]. Shu bilan birga, til tanlovining vaziyatlar bo'ylab taqsimlanishini kuzatish

muhim, chunki ma'lum sohalarda bir tilning tizimli ravishda ustun kelishi uzoq muddatda til vazifalarining torayishiga olib kelishi mumkin [10; 11].

Raqamli muhit va yangi variativlik. So'nggi yillarda ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlar til variativligining yangi maydonini yaratdi. Bu maydonning o'ziga xosligi shundaki, unda yozma shakl og'zaki nutq vazifalarini bajaradi: foydalanuvchilar rasmiy imlodan ongli ravishda chetlanib, talaffuzga yaqin yozuvni, sheva shakllarini va aralash kod elementlarini qo'llaydilar. Bunday yozuv savodsizlik belgisi emas, balki uslubiy tanlovdir — u norasmiylikni va guruhga mansublikni ifodalaydi [22]. Sotsiolingvistika uchun bu muhit qimmatli manba hisoblanadi, chunki u ilgari kuzatish qiyin bo'lgan norasmiy nutqning katta hajmdagi yozma izini beradi.

Ayni paytda raqamli muhit variativlikning yangi tengsizligini ham keltirib chiqaradi. Onlayn muhitda ko'proq ifodalangan variantlar va tillar ko'rinadigan, o'rganiladigan va texnologiyalar tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan bo'lib qoladi, kam ifodalanganlari esa yanada chekkaga suriladi [20]. O'zbek tilining sheva shakllari uchun bu jiddiy xatar: ular og'zaki muloqotda saqlanadi, lekin raqamli izni deyarli qoldirmaydi, natijada kelajakdagi tadqiqotchi uchun ham, texnologiya uchun ham ko'rinmas bo'lib qoladi.

Til siyosati, me'yorlashtirish va shevalarga munosabat. Adabiy me'yorning shakllanishi hech qachon sof lingvistik jarayon emas: me'yor sifatida tanlanadigan shakl odatda ijtimoiy va madaniy markaz mavqeyiga ega hudud nutqiga tayanadi, shu tariqa lingvistik tanlov ijtimoiy munosabatlarni aks ettiradi [13]. Me'yorlashtirishning zaruriy natijasi — qolgan variantlarning nomunosib deb baholanishi. Bu baho til jamoasi ongida mustahkamlanadi va so'zlovchining o'z nutqiga munosabatiga ta'sir qiladi: sheva so'zlovchisi rasmiy vaziyatda o'z nutqini

yashirishga, ba'zan esa ortiqcha to'g'rilashga intiladi. Sotsiolingvistikada bu hodisa ijtimoiy jihatdan quyi guruhlarda nufuzli variantning rasmiy uslubda haddan ziyod ko'p qo'llanishi ko'rinishida ham qayd etilgan [1].

Ayni paytda til siyosatining shevalarga munosabati bir xil bo'lishi shart emas. Bir yondashuv shevani me'yorga to'siq sifatida ko'radi va ta'lim orqali uni siqib chiqarishga intiladi; ikkinchi yondashuv esa shevani madaniy meros va til boyligining manbayi sifatida qaraydi hamda uni hujjatlashtirish, o'rganish va ma'lum sohalarda qo'llab-quvvatlashni maqsad qilib qo'yadi. Zamonaviy sotsiolingvistik tadqiqotlar ikkinchi yondashuv foydasiga dalil beradi: sheva shakllarini bilish adabiy me'yorni egallashga xalaqit bermaydi, aksincha, ikki register o'rtasida ongli tanlov qilish qobiliyati til madaniyatining yuqori darajasi hisoblanadi [8; 21].

Sotsiolingvistik tadqiqotning metodologik shartlari. Yuqorida tavsiflangan qonuniyatlarni aniqlash uchun material yig'ishning o'ziga xos talablari mavjud. Asosiy qiyinchilik kuzatuvchi paradoksi deb ataladi: tadqiqotchi eng qiziqarli material bo'lgan tabiiy, norasmiy nutqni yozib olmoqchi bo'ladi, biroq uning ishtiroki va yozib olish jarayonining o'zi so'zlovchini nutqini rasmiylashtirishga majbur qiladi [2]. Bu paradoksni yengish uchun uzoq muddatli kuzatuv, jamoa ichidagi tanish shaxs vositachiligi, hissiy jihatdan kuchli mavzular haqida suhbat va guruhli suhbat usullari qo'llaniladi.

Ikkinchi metodologik shart — namunaning ijtimoiy tuzilishga muvofiqligi. Tasodifiy tanlangan so'zlovchilar guruhi emas, balki yosh, jins, ta'lim, kasb va yashash joyi bo'yicha muvozanatlashtirilgan namuna miqdoriy tahlil uchun asos bo'la oladi. Uchinchi shart — lingvistik o'zgaruvchini to'g'ri tanlash: u yetarlicha tez-tez uchraydigan, aniq belgilanadigan va ijtimoiy jihatdan ahamiyatli bo'lishi

kerak [21]. O'zbek tili materialida bunday o'zgaruvchilar sifatida unlilar tizimidagi tafovutlar, singarmonizm belgilari, ayrim kelishik va fe'l qo'shimchalarining variantlari hamda o'zlashma leksikaning qo'llanish chastotasi xizmat qilishi mumkin.

XULOSA

Ijtimoiy omillar til tuzilishiga tashqaridan ta'sir qiluvchi holat emas, balki uning ishlash sharti hisoblanadi. Ijtimoiy tabaqalanish, yosh, jins, ta'lim va tarmoq zichligi kabi omillar til birligini tanlash ehtimolini muntazam belgilaydi, bu esa variativlikni tartibga solingan va o'lchanadigan hodisaga aylantiradi. Aynan shu tartibli tufayli davom etayotgan til o'zgarishini jonli nutqda kuzatish mumkin.

Dialektlarning taqdiri ana shu omillarning uzoq muddatli natijasidir. Urbanizatsiya, migratsiya, ta'lim tizimi va ommaviy muloqot vositalari ijtimoiy tarmoqlarning zichligini kamaytiradi va mahalliy normalarni qo'llab-quvvatlovchi mexanizmni zaiflashtiradi, natijada aralash muhitlarda koineizatsiya jarayoni boshlanadi. Shu sababli sheva belgilarining kamayishini alohida so'zlovchilarning tanlovi emas, balki jamoa tuzilishining o'zgarishi natijasi sifatida talqin qilish to'g'riroq bo'ladi.

O'zbek tili uchun bundan amaliy vazifa kelib chiqadi. Shevalarni tizimli hujjatlashtirish, turli yosh va ijtimoiy guruhlar nutqini qamrab olgan sotsiolingvistik korpuslar yaratish, shahar nutqining shakllanish jarayonini miqdoriy usullar bilan o'rganish zarur. Keyingi tadqiqotlarda yirik shaharlarda yuz berayotgan dialekt kontakti jarayonini aniq lingvistik o'zgaruvchilar bo'yicha o'lchash va migratsiya oqimlari bilan bog'liqlikda tahlil qilish alohida ahamiyatga ega.

Nihoyat, sotsiolingvistik ma'lumotlar til siyosati uchun ham asos bo'lib xizmat qiladi. Me'yorni belgilash, ta'lim dasturlarini tuzish va til texnologiyalarini rivojlantirishga oid qarorlar real nutq amaliyotining miqdoriy tavsifiga tayanmasa, ular jamoaning haqiqiy til holatidan uzilib qoladi. Shu ma'noda shevalarni o'rganish o'tmishga qaratilgan tavsifiy vazifa emas, balki bugungi til hayotini boshqarish uchun zarur bo'lgan amaliy bilim manbayidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Labov W. The Social Stratification of English in New York City. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 485 p.
2. Labov W. Sociolinguistic Patterns. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972. – 344 p.
3. Weinreich U., Labov W., Herzog M. Empirical foundations for a theory of language change // Directions for Historical Linguistics. – Austin: University of Texas Press, 1968. – P. 95–195.
4. Labov W. Principles of Linguistic Change. Vol. 2: Social Factors. – Oxford: Blackwell, 2001. – 592 p.
5. Trudgill P. The Social Differentiation of English in Norwich. – Cambridge: Cambridge University Press, 1974. – 211 p.
6. Milroy L. Language and Social Networks. 2nd ed. – Oxford: Blackwell, 1987. – 232 p.
7. Milroy L., Milroy J. Social network and social class: Toward an integrated sociolinguistic model // Language in Society. – 1992. – Vol. 21, No. 1. – P. 1–26.

8. Eckert P. Three waves of variation study: The emergence of meaning in the study of sociolinguistic variation // Annual Review of Anthropology. – 2012. – Vol. 41. – P. 87–100.
9. Eckert P. Linguistic Variation as Social Practice: The Linguistic Construction of Identity in Belten High. – Oxford: Blackwell, 2000. – 240 p.
10. Ferguson C. A. Diglossia // Word. – 1959. – Vol. 15, No. 2. – P. 325–340.
11. Fishman J. A. Who speaks what language to whom and when? // La Linguistique. – 1965. – Vol. 1, No. 2. – P. 67–88.
12. Giles H., Coupland N., Coupland J. Accommodation theory: Communication, context, and consequence // Contexts of Accommodation. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – P. 1–68.
13. Bourdieu P. Language and Symbolic Power. – Cambridge: Polity Press, 1991. – 302 p.
14. Chambers J. K., Trudgill P. Dialectology. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 201 p.
15. Britain D. Space and spatial diffusion // The Handbook of Language Variation and Change. – Oxford: Blackwell, 2002. – P. 603–637.
16. Kerswill P., Williams A. Creating a new town koine: Children and language change in Milton Keynes // Language in Society. – 2000. – Vol. 29, No. 1. – P. 65–115.
17. Trudgill P. Dialects in Contact. – Oxford: Blackwell, 1986. – 174 p.
18. Auer P. (ed.) Code-Switching in Conversation: Language, Interaction and Identity. – London: Routledge, 1998. – 355 p.

19. Myers-Scotton C. Duelling Languages: Grammatical Structure in Codeswitching. – Oxford: Clarendon Press, 1993. – 285 p.
20. Blommaert J. The Sociolinguistics of Globalization. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 230 p.
21. Tagliamonte S. A. Variationist Sociolinguistics: Change, Observation, Interpretation. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2012. – 424 p.
22. Androutsopoulos J. Language change and digital media: A review of conceptions and evidence // Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe. – Oslo: Novus, 2011. – P. 145–161.

DEVELOPMENT OF AN ARTIFICIAL INTELLIGENCE-BASED PATTERN RECOGNITION MODEL FOR EARLY DISEASE DETECTION

Obidinov Rahmonjon Bahromjon o'g'li

Master's graduate, International Islamic Academy of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan

E-mail: obidinov02@gmail.com

Abstract. *This article addresses the development and analysis of artificial intelligence (AI) and deep learning models designed for the early diagnosis of diseases based on medical imaging and biometric data. The primary objective of the research is to detect subtle pathological changes with high accuracy and a minimal error rate using convolutional neural networks (CNNs) and hybrid architectures. Methods for data preprocessing, noise reduction, feature extraction and model optimization are proposed. The obtained results demonstrate a significant increase in efficiency and speed compared to conventional diagnostic methods: the proposed hybrid CNN + Attention model reached an accuracy of 96.8% on the test set.*

Keywords: *artificial intelligence, pattern recognition, early disease detection, deep learning, convolutional neural networks, attention mechanism, medical image analysis, computer-aided diagnosis, feature extraction.*

Introduction

One of the most critical challenges facing modern medicine is the detection of diseases, particularly oncological, cardiovascular and neurological disorders, in their early stages. Early diagnosis dramatically increases treatment efficacy and reduces mortality rates. However, traditional radiological and laboratory analyses

depend heavily on human factors, such as clinician experience and fatigue, and struggle with subtle, imperceptible pattern changes [1, 2].

The field of pattern recognition within artificial intelligence demonstrates immense potential in uncovering hidden regularities in medical imaging (MRI, CT, X-ray) and digital signals. The rising volume of diagnostic imaging necessitates automated, highly accurate analytical systems.

In recent years, architectures such as ResNet, EfficientNet and DenseNet have been widely adopted in medical diagnostics. However, several persistent challenges remain:

- data imbalance, that is, the limited availability of positive pathology samples;
- the “black box” nature of the models and the difficulty of providing clinical explainability to medical practitioners;
- the sub-pixel or fine-grained visual characteristics of early-stage tumors and lesions.

The aim of the study is to design, implement and evaluate a neural network model capable of automatically detecting pathological patterns in medical images and classifying diseases at early stages with high accuracy (above 95%) [3, 4].

Materials and Methods

This research utilizes a hybrid CNN + Attention Mechanism architecture. The attention mechanism guides the network to focus its computational resources on the most critical and pathologically relevant spatial regions of the image. The overall workflow of the model is shown in Figure 1.

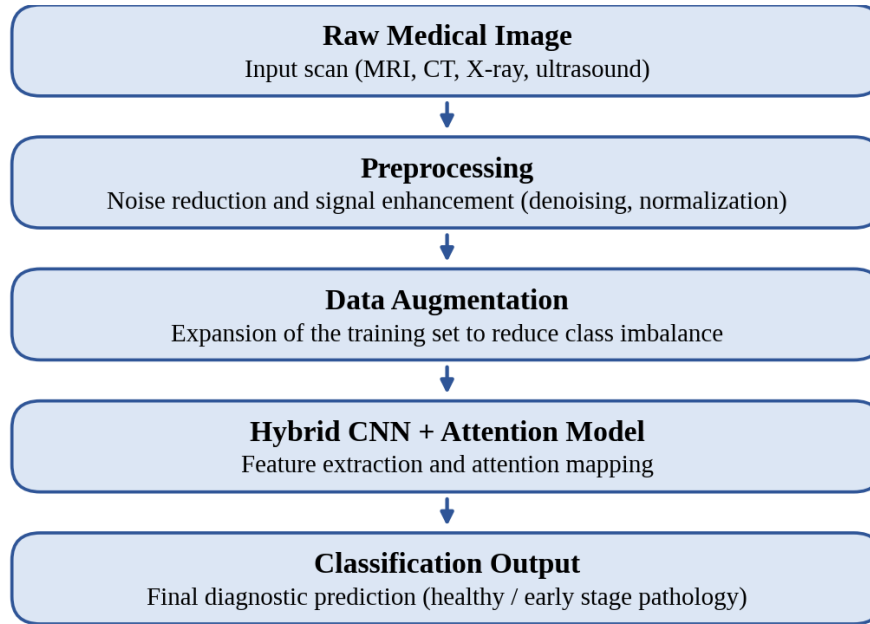

Figure 1. Flowchart of the AI-based pattern recognition model for disease detection

The generation of feature maps from image pixels relies on the two-dimensional spatial convolution operation:

$$S(i, j) = (I * K)(i, j) = \sum_m \sum_n I(i - m, j - n) K(m, n) \quad (1)$$

where I is the input image matrix, K is the convolution kernel (filter), and $S(i, j)$ is the resulting feature map.

To minimize the classification loss during training, the categorical cross-entropy loss function is used:

$$\mathcal{L} = - \sum_{c=1}^M y_{o,c} \log(p_{o,c}) \quad (2)$$

where M is the number of classes, $y_{o,c}$ is a binary indicator of whether class c is the correct label for observation o , and $p_{o,c}$ is the predicted probability that observation o belongs to class c .

The model was trained and evaluated on a dataset of 10 000 medical images, split into training (80%), validation (10%) and testing (10%) sets. Model performance was assessed using accuracy, precision, recall and F1-score, and the proposed model was compared with a baseline CNN and the ResNet-50 architecture.

Results and Discussion

The comparative test results of the three architectures are presented in Table 1.

Table 1. Comparative test results of the baseline CNN, ResNet-50 and the proposed hybrid model (CNN + Attention)

Model architecture	Accuracy (%)	Precision (%)	Recall (%)	F1-score (%)
Baseline CNN	88.4	86.2	87.0	86.6
ResNet-50	92.1	91.5	90.8	91.1
Proposed hybrid model (CNN + Attention)	96.8	96.1	95.5	95.8

The experimental evaluation shows that the proposed hybrid model achieves an accuracy improvement of approximately 4.7 percentage points over the standard ResNet-50 architecture in detecting micro-patterns at early disease stages. The

model also outperforms both reference architectures in precision, recall and F1-score, which indicates that the gain in accuracy is not achieved at the cost of a higher number of missed pathologies. The attention mechanism concentrates the model on diagnostically significant regions, which is especially important for small early-stage lesions that occupy only a minor part of the image.

Conclusion

The proposed AI-based pattern recognition model enables earlier and more precise identification of initial disease indicators than conventional visual examination. Incorporating an attention mechanism enhances model interpretability (Explainable AI, XAI), allowing radiologists to visually verify and trust the model's predictions.

Future work will focus on optimizing the model through pruning and quantization to facilitate edge deployment on mobile and web-based clinical platforms.

References

1. Ronneberger, O., Fischer, P., & Brox, T. (2015). U-Net: Convolutional networks for biomedical image segmentation. In *Medical Image Computing and Computer-Assisted Intervention (MICCAI 2015)* (pp. 234–241). Springer.
2. Applied and Computational Engineering Editorial Board. (2025). Deep learning in medical image analysis. *Applied and Computational Engineering*, 210(1), 179–185. <https://doi.org/10.54254/2755-2721/2025.LD30225>

3. Palaniappan, D., et al. (2025). YOLO in healthcare: A comprehensive review of detection architectures, domain applications, and future innovations. *IEEE Access*, 13, 145714–145735.
<https://doi.org/10.1109/ACCESS.2025.3599358>
4. Research Staff. (2025). Deep learning-based medical object detection: A survey. *IEEE Access*, 13, 53019–53038.
<https://doi.org/10.1109/ACCESS.2025.3553087>

**FE'L SO'Z TURKUMIDA DERIVATSION VA FLEKSION
QO'SHIMCHALARNING O'ZARO MUNOSABATI: ELEKTRON RESURS
YARATISH NUQTAI NAZARIDAN**

Risqulova Muslima

**ВЗАИМОСВЯЗЬ ДЕРИВАЦИОННЫХ И ФЛЕКТИВНЫХ АФФИКСОВ
В ГЛАГОЛЕ: С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СОЗДАНИЯ ЭЛЕКТРОННОГО
РЕСУРСА**

Рискулова Муслима

**THE RELATIONSHIP BETWEEN DERIVATIONAL AND
INFLECTIONAL SUFFIXES IN THE VERB CLASS: FROM THE
PERSPECTIVE OF CREATING AN ELECTRONIC RESOURCE**

Risqulova Muslima

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilida fe'l so'z turkumining morfologik tizimida derivatsion (yasovchi) va fleksion (shakl o'zgartiruvchi) qo'shimchalarning o'zaro munosabati tahlil qilinadi. Fe'l yasovchi qo'shimchalar va ularga keyin qo'shiladigan fleksion qo'shimchalar bilan bog'lanish qoidalari misollar asosida ko'rsatib beriladi. Tadqiqotning asosiy e'tibori bu munosabatni elektron leksikografik resurs va annotatsiyalangan korpus yaratish jarayonida qanday aks ettirish kerakligiga qaratilgan. Maqola natijalari fe'l paradigmalarining to'liq va tizimli elektron bazasini shakllantirish uchun nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: fe'l, derivatsion qo'shimcha, fleksion qo'shimcha, morfologik paradigma, elektron resurs, annotatsiya, o'zbek tili.

Аннотация. В статье анализируется взаимосвязь деривационных (словообразовательных) и флективных (формообразующих) аффиксов в морфологической системе глагола узбекского языка. На примерах показаны глаголообразующие аффиксы и правила их сочетания с последующими флективными аффиксами. Основное внимание уделяется тому, как отразить эту взаимосвязь при создании электронного лексикографического ресурса и аннотированного корпуса. Результаты статьи служат теоретической и практической основой для формирования полной и систематизированной электронной базы глагольных парадигм.

Ключевые слова: глагол, деривационный аффикс, флективный аффикс, морфологическая парадигма, электронный ресурс, аннотация, узбекский язык.

Abstract. This article analyses the relationship between derivational (word-forming) and inflectional (form-changing) suffixes in the morphological system of the Uzbek verb. Verb-forming suffixes and the rules for their combination with subsequent inflectional suffixes are demonstrated with examples. The main focus of the study is on how to reflect this relationship in the process of creating an electronic lexicographic resource and an annotated corpus. The results of the article serve as a theoretical and practical basis for building a complete and systematic electronic database of verb paradigms.

Keywords: verb, derivational suffix, inflectional suffix, morphological paradigm, electronic resource, annotation, Uzbek language.

O'zbek tili agglyutinatív til sifatida so'z shakllarini asosga qo'shimchalarni ketma-ket qo'shish orqali hosil qiladi. Fe'l so'z turkumi bu jihatdan eng murakkab tizimga ega. Unda ikki xil qo'shimcha faol ishtirok etadi: **derivatsion (yasovchi) qo'shimchalar** yangi fe'l leksemasini hosil qiladi, **fleksion (shakl o'zgartiruvchi) qo'shimchalar** esa mavjud fe'lning grammatik shakllarini yasaydi.

Bu ikki turdagi qo'shimchalarning o'zaro munosabatini aniq belgilamasdan turib, fe'l paradigmalarining to'liq elektron bazasini yaratish mumkin emas. Chunki elektron resursda har bir so'z shaklining ildizi, yasovchi qo'shimchasi va fleksion qo'shimchalari alohida ko'rsatilishi kerak. Aynan shu sababli ushbu masala kompyuter lingvistikasi va leksikografiya uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi.

1. Fe'l yasovchi (derivatsion) qo'shimchalar

O'zbek tilida fe'l yasashda eng faol qo'shimchalar quyidagilardir (1-jadval):

1-jadval. O'zbek tilidagi faol fe'l yasovchi qo'shimchalar

Qo'shimcha	Misollar	Qisqacha ma'nosi
-la	<i>ish+la, toza+la, kuy+la, baho+la</i>	eng unumdor yasovchi
-lan	<i>shod+lan, zavq+lan, ot+lan</i>	holat yoki jarayon
-sira / -imsira	<i>suv+sira, kul+imsira</i>	kuchsizlanish, yaqinlashish
-illa / -ulla	<i>viz+illa, shov+ulla</i>	taqlidiy harakat
-a / -y	<i>yash+a, qora+y, ulg'a+y</i>	holatga o'tish
-r / -ar	<i>oq+ar, qiz+ar, eski+r</i>	rang yoki holat o'zgarishi

Misollar:

tozala ← *toza* + *-la*

shodlan ← *shod* + *-lan*

kulimsira ← *kul* + *-imsira*

qoray ← *qora* + *-y*.

Bu qo'shimchalar fe'ning leksik ma'nosini o'zgartiradi yoki yangi fe'l hosil qiladi. Ular paradigma tuzishda asos vazifasini bajaradi.

2. Fleksion (shakl o'zgartiruvchi) qo'shimchalar

Fleksion qo'shimchalar fe'ning grammatik kategoriyalarini ifodalaydi. Ularning asosiylari quyidagilar:

- **Nisbat:** -il/-in (majhul), -in (o'zlik), -tir/-dir/-giz (orttirma), -ish (birgalik);
- **Zamon:** -di (o'tgan), -yapti/-yotir (hozirgi davom), -ar/-a (kelasi hozirgi);
- **Mayl:** -sin (buyruq), -sa (shart), -gay/-ay (istak);
- **Shaxs-son:** -man, -san, -di, -miz, -siz, -dilar;
- **Bo'lishsizlik:** -ma/-mas.

Tozala fe'li asosidagi misollar: *tozaladi* (o'tgan zamon), *tozalayapti* (hozirgi davom), *tozalandi* (majhul nisbat va o'tgan zamon), *tozalatdi* (orttirma nisbat), *tozalamadi* (bo'lishsiz shakl), *tozalasini* (buyruq mayli).

3. Derivatsion va fleksion qo'shimchalarning o'zaro munosabati

Asosiy qoida: avval derivatsion qo'shimcha, keyin fleksion qo'shimchalar qo'shiladi. To'g'ri ketma-ketlik misollari:

toza + *-la* → *tozala*

tozala + *-n* + *-di* → *tozalandi* (majhul + o'tgan)

shod + *-lan* → *shodlan*

shodlan + *-tir* + *-di* → *shodlantirdi* (orttirma)

kul + -imsira → kulimsira

kulimsira + -b + -di → kulimsirabdi

Noto'g'ri holatlarning elektron resursda oldini olish kerak: masalan, *tozadi+la* shakli hosil bo'lmaydi, chunki fleksion qo'shimchadan keyin yasovchi qo'shimcha qo'shib bo'lmaydi; *shoddi+lan* kabi shakllar ham mavjud emas.

Ba'zi hollarda qo'shimchalar o'rtasida morfofonologik o'zgarishlar (unli tushishi, undosh assimilyatsiyasi) yuz beradi. Masalan:

o'qi + -t + -di → o'qitdi

kel + -tir → keltir

Elektron bazada bu o'zgarishlar alohida qayd etilishi lozim.

4. Elektron resurs yaratish nuqtai nazaridan ahamiyati

Derivatsion va fleksion qo'shimchalarni aniq farqlash va ularning ketma-ketligini belgilash elektron resurs uchun quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

- to'g'ri lemmatizatsiya:** so'zning asosiy shaklini (lemmasini) aniqlash osonlashadi;
- morfema darajasidagi annotatsiya:** har bir qo'shimcha alohida teglanadi, masalan: *tozalandi* → toza + la + n + di;
- paradigmani avtomatik generatsiya qilish:** bir ildizdan barcha mumkin bo'lgan shakllarni yaratish mumkin bo'ladi;
- xatolarni kamaytirish:** NLP tizimlarida noto'g'ri affiks tartibini aniqlash osonlashadi;
- qidiruv imkoniyatlari:** foydalanuvchi "barcha -la qo'shimchali fe'llar" yoki "orttirma nisbatdagi shakllar" bo'yicha qidirishi mumkin;

- f) **bosqichma-bosqich rivojlantirish:** dastlabki bosqichda ma'lumotlarni Excel yoki CSV formatida saqlash kifoya, keyinchalik ularni to'liq ma'lumotlar bazasiga va annotatsiyalangan korpusga aylantirish mumkin.

Xulosa

Fe'l so'z turkumida derivatsion va fleksion qo'shimchalarning o'zaro munosabatini aniq belgilash morfologik elektron resurs yaratishning muhim shartidir. Yasovchi qo'shimchalar yangi leksema hosil qilsa, fleksion qo'shimchalar uning grammatik paradigmasini shakllantiradi. Ularning ketma-ketligi va o'zaro bog'lanish qoidalarini tizimlashtirish orqali to'liq, ishonchli va NLP uchun foydali elektron baza yaratish mumkin. Ushbu yondashuv keyingi tadqiqotlar (to'liq fe'l paradigmalari bazasi va annotatsiyalangan korpus) uchun mustahkam lingvistik asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Hojiyev A. O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasalishi. Toshkent, 2010.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent.
3. G'ulomov A., Hojiyev A. O'zbek tili grammatikasi. Morfologiya.
4. O'zbek tili milliy korpusi va mavjud morfologik analizatorlar materiallari.

**O'ZBEK YOSHLAR NUTQIDAGI METAFORIK IFODALARNING
SEMANTIK TAHLILI (IJTIMOIY TARMOQLAR MATERIALLARI
ASOSIDA)**

Mirzanazarova Maxliyo Imomnazar qizi

**СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МЕТАФОРИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЙ В
РЕЧИ УЗБЕКСКОЙ МОЛОДЁЖИ (НА МАТЕРИАЛЕ СОЦИАЛЬНЫХ
СЕТЕЙ)**

Мирзаназарова Махлиё Имомназар кизи

**SEMANTIC ANALYSIS OF METAPHORICAL EXPRESSIONS IN THE
SPEECH OF UZBEK YOUTH (BASED ON SOCIAL MEDIA MATERIALS)**

Mirzanazarova Makhliyo Imomnazar kizi

E-mail: Mirzanazarovamahliyo@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek yoshlarining ijtimoiy tarmoqlardagi (Telegram, Instagram, TikTok) nutqida qo'llanilayotgan metaforik ifodalar semantik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi yoshlar nutqidagi metaforik birliklarni aniqlash, ularni semantik guruhlariga ajratish va funksiyalarini ochib berishdan iborat. Tahlil natijasida metaforik ifodalar tarqalish va ommalashuv, harakat va jarayon hamda emotsional baholash metaforalari kabi asosiy semantik guruhlariga ajratildi. Ular semantik ko'chish, metaforik kengayish va qisman o'zlashma asosida shakllangan bo'lib, kommunikativ, emotsional va identifikatsiya funksiyalarini bajaradi. Tadqiqot

natijalari o'zbek tilining raqamli muhitga moslashuvini va yoshlar submadaniyatining til xususiyatlarini ochib beradi.

Kalit so'zlar: *yoshlar nutqi, metaforik ifoda, semantik tahlil, raqamli diskurs, ijtimoiy tarmoqlar, semantik ko'chish, o'zbek tili.*

Аннотация. *В статье проводится семантический анализ метафорических выражений, употребляемых в речи узбекской молодёжи в социальных сетях (Telegram, Instagram, TikTok). Цель исследования состоит в выявлении метафорических единиц в речи молодёжи, их распределении по семантическим группам и раскрытии их функций. В результате анализа метафорические выражения разделены на основные семантические группы: метафоры распространения и популярности, метафоры действия и процесса, а также эмоционально-оценочные метафоры. Они сформированы на основе семантического переноса, метафорического расширения и частичного заимствования и выполняют коммуникативную, эмоциональную и идентификационную функции. Результаты исследования раскрывают адаптацию узбекского языка к цифровой среде и языковые особенности молодёжной субкультуры.*

Ключевые слова: *речь молодёжи, метафорическое выражение, семантический анализ, цифровой дискурс, социальные сети, семантический перенос, узбекский язык.*

Abstract. *The article presents a semantic analysis of metaphorical expressions used by Uzbek youth on social media (Telegram, Instagram, TikTok). The aim of the study is to identify metaphorical units in youth speech, classify them*

into semantic groups and reveal their functions. As a result of the analysis, the metaphorical expressions are divided into main semantic groups: metaphors of spreading and popularity, metaphors of action and process, and emotional evaluative metaphors. They are formed through semantic transfer, metaphorical extension and partial borrowing and perform communicative, emotional and identity functions. The findings reveal the adaptation of the Uzbek language to the digital environment and the linguistic features of youth subculture.

Keywords: youth speech, metaphorical expression, semantic analysis, digital discourse, social media, semantic transfer, Uzbek language.

Zamonaviy o'zbek tilida raqamli kommunikatsiyaning rivojlanishi yangi leksik va stilistik hodisalarning paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa yoshlar nutqida metaforik ifodalar faol qo'llanilmoqda. Metafora bir tushunchani boshqa tushuncha orqali ifodalash usuli bo'lib, raqamli diskursda u axborotni tezkor, obrazli va emotsional yetkazish vositasiga aylanadi. Yoshlar nutqidagi metaforik ifodalar asosan ikki mexanizm orqali shakllanadi: semantik ko'chish (asl ma'nodan yangi ma'noga o'tish) va metaforik kengayish.

1. Metaforik ifodalarning asosiy guruhleri va funksiyalari

Tahlil natijasida metaforik ifodalar uch asosiy semantik guruhga ajratildi:

- 1) **Tarqalish va ommalashuv metaforalari:** *tarmoqni portlatmoq, trendga chiqmoq, algoritmgaga tushmoq, yorib yubormoq, bomba bo'lmoq.* Bu guruh ifodalari kontentning keng tarqalishi va ommalashuvini bildiradi.

- 2) **Harakat va jarayon metaforalari:** *kontentni yemoq, storyga tashlamoq (otmoq), like yig'moq, obuna yig'moq.* Ular raqamli faoliyat va harakatlarni obrazli ifodalaydi.
- 3) **Emotsional va baholash metaforalari:** *kommentlarda o't olmoq, miya portlatmoq, kring qilmoq, ruhni ko'tarmoq.* Bu guruh his-tuyg'u va baholashni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Metaforik ifodalar yoshlar nutqida quyidagi funksiyalarni bajaradi: **kommunikativ** (fikrni qisqa va ta'sirchan yetkazish), **emotsional** (his-tuyg'uni ifodalash), **identifikatsiya** (yoshlar guruhiga mansublikni ko'rsatish) va **pragmatik** (e'tiborni jalb qilish).

2. Yoshlar ijtimoiy tarmoq nutqida metaforik ifodalarning semantik guruhlari

Ijtimoiy tarmoqlardagi yoshlar nutqini o'rganishda metaforalarni ma'no jihatdan bir necha guruhga ajratish mumkin.

2.1. Hissiy holatni ifodalovchi metaforalar. Yoshlar nutqida insonning ruhiy va emotsional holatini fizik harakat yoki jismoniy kuch orqali ifodalash faol kuzatiladi. Masalan: *Bu gap meni sindirdi.* Bu yerda *sindirmoq* fizik obyektga nisbatan bajariladigan harakat bo'lsa, kontekstda insonning ruhiy holatiga ko'chgan va SINISH → RUHIY ZAIFLASHISH konseptual modeli yuzaga keladi. Bu guruh metaforalari yoshlar nutqining emotsional ekspressivligini oshirishga xizmat qiladi.

2.2. Shaxsga baho beruvchi metaforalar. Yoshlar kommunikatsiyasida boshqa shaxsni qisqa va obrazli tarzda baholash ehtiyoji ham metaforik ifodalarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Masalan: *U bola bomba ekan.* Bu

yerda *bomba* portlovchi moddani emas, balki juda kuchli taassurot qoldiradigan, juda zo'r yoki faol shaxsni anglatadi.

Semantik ma'no: PORTLOVCHI KUCH → KUCHLI TAASSUROT

Bunday metaforalar ko'pincha ijobiy baho, hayrat yoki maqtovni ifodalaydi. Boshqa tomondan: *Uning gaplari zahar*. Zahar jismoniy organizmga zarar yetkazuvchi modda bo'lsa, metaforik kontekstda achchiq, og'riqli yoki salbiy ta'sir qiluvchi gap ma'nosini beradi.

2.3. Internet va texnologiyaga oid metaforalar. Raqamli muhit yoshlar hayotining muhim qismiga aylangani sababli internet bilan bog'liq tushunchalar ham metaforik tarzda qayta konseptuallashtiriladi. Masalan: *Internet meni yutib yubordi*. Bu ifodada *yutib yubormoq* jismoniy jarayonni emas, internetdan uzoq vaqt foydalanish natijasida insonning vaqt va e'tiborini yo'qotishini anglatadi.

***Semantik ma'no: YUTIB YUBORISH → VAQT VA E'TIBORNI TO'LIQ
EGALLASH***

2.4. Vaqtni ifodalovchi metaforalar. Vaqt mavhum tushuncha bo'lgani uchun u ko'pincha fizik harakat, sarflash yoki yo'qotish obrazlari orqali ifodalanadi. Masalan: *Bugun vaqtim uchib ketdi*. Bu yerda vaqt harakatlanuvchi obyekt sifatida konseptuallashtiriladi. Yoki: *Bir kunimni telefon yeb qo'ydi*. Yemoq fizik jarayon bo'lsa-da, bu kontekstda vaqtning behuda sarflanishini anglatadi.

Semantik ma'no: OVQATNI YEYISH → VAQTNI SARFLASH

Bu kabi metaforalar ayniqsa internet faoliyati bilan bog'liq kontekstlarda faol ishlatiladi.

2.5. Ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi metaforalar. Yoshlar nutqida do'stlik, sevgi, munosabat va muloqot ham turli obrazlar orqali ifodalanadi.

Masalan: *Oramizdagi aloqa sovib ketdi*. Bu yerda *sovimoq* haroratning pasayishini bildiradi, metaforik ma'noda esa insonlar o'rtasidagi munosabatlarning avvalgidek yaqin emasligini anglatadi.

Semantik ma'no: HARORAT → MUNOSABAT

Xulosa

O'zbek yoshlarining ijtimoiy tarmoqlardagi nutqida metaforik ifodalar tilning obrazlilik va ekspressivlik imkoniyatlarini namoyon etuvchi muhim vositalardan biridir. Ular orqali mavhum tushunchalar konkret va yoshlar uchun tanish tajribalar asosida ifodalanadi.

Tahlil metaforik birliklarni hissiy holat, shaxsga baho, internet va texnologiya, vaqt, ijtimoiy munosabat kabi semantik guruhlariga ajratish mumkinligini ko'rsatadi. Ayniqsa, internet va texnologiya bilan bog'liq metaforalar raqamli hayot tajribasining tilga ta'sirini ko'rsatishi bilan ahamiyatlidir. Konseptual metafora yondashuvi asosida qaralganda, bunday birliklarda manba sohaga xos belgilar ko'pincha mavhumroq maqsad sohaga ko'chiriladi. Bu esa metaforaning nafaqat leksik semantik, balki kognitiv xususiyatga ham ega ekanini ko'rsatadi.

Umuman, ijtimoiy tarmoq kommunikatsiyasi yoshlar nutqida yangi metaforik modellar va individual kreativ ifodalarning shakllanishi uchun qulay muhit yaratmoqda. Shu sababli bunday birliklarni muntazam ravishda korpus asosida yig'ish va semantik jihatdan tasniflash zamonaviy o'zbek tilining rivojlanish tendensiyalarini aniqlash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Burxanova M., Yodgoraliyeva M. O'zbek tilida metaforaning ifodalanishi // Наука и инновации. 2026. № 4 (62). В. 117–119.
2. Hakimova M., Rahmatova F. O'zbek tilida metafora va metonimiya shakllanishida milliy tafakkurning o'rni // Uzbekistan: Language and Culture. 2025.
3. Yuldasheva D.B. Pragmatic and Derivational Changes of the Uzbek Language in Youth Speech (Based on Social Media and Media Texts) // Green Economy and Development. 2026.
4. Umarova N.R., Xojiyeva S.D. O'zbek va ingliz tillarida metaforalar lingvokulturologiyasi // ORIENS.
5. Umurzakova K.X. O'zbekiston ijtimoiy tarmoqlarida yoshlar nutqi // University Research Base. 2024.

HERMANN VAMBERY IJODIDA BUXORO OBRAZINING BADIY TALQINI

Arabov Oybek Isomiddinovich¹

¹O'zbekiston Respublikasi Davlat jahon tillari o'qituvchisi
arabov.oybek@bk.ru

Annotatsiya. Maqolada venger sharqshunosi Hermann Vamberyning “Markaziy Osiyoga sayohat” (1864) asarida Buxoro obrazining badiiy talqini o‘rganiladi. Asar kompozitsiyasida Buxoroga ajratilgan o‘rin miqdoriy aniqlanib, shahar obrazini tashkil etuvchi mavzular va badiiy vositalar (epitet, metafora, antiteza, detal, prolepsis) tahlil qilingan. Natijalar Buxoro obrazining “muqaddas shahar” va “nazorat makoni” qutblari orasidagi ziddiyatga qurilganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Hermann Vambery, Buxoro, shahar obrazi, sayohatnoma, badiiy vosita, epitet, antiteza, imagologiya.

Аннотация. В статье рассматривается художественная интерпретация образа Бухары в книге венгерского востоковеда Германа Вамбери «Путешествие по Средней Азии» (1864). Определено место Бухары в композиции произведения, проанализированы темы и художественные средства (эпитет, метафора, антитеза, деталь, пролепсис), формирующие образ города. Результаты показывают, что образ Бухары построен на противопоставлении полюсов «священного города» и «пространства надзора».

Ключевые слова: Герман Вамбери, Бухара, образ города, травелог, художественное средство, антитеза, имагология.

Abstract. The article explores the literary interpretation of Bukhara in *Travels in Central Asia* (1864) by the Hungarian Orientalist Armin (Hermann) Vambery. The place of Bukhara in the book's composition is measured, and the themes and literary devices (epithet, metaphor, antithesis, detail, prolepsis) that shape the image of the city are analysed. The results show that the image of Bukhara is built on the tension between the “holy city” and the “space of surveillance”.

Keywords: *Armin Vambery, Bukhara, image of the city, travel writing, literary device, antithesis, imagology.*

KIRISH

Buxoro Yevropa sharqshunosligi uchun uzoq vaqt afsonaviy va ayni paytda xavfli shahar bo'lib kelgan. XIX asrning 40-yillarida ingliz zobitlari Ch. Stoddart va A. Konollining Buxoroda qatl etilishi bu shahar haqidagi tasavvurga qo'rquv ohangini qo'shgan edi. Hermann (Armin) Vambery 1863-yilda dervish qiyofasida Buxoroga kelganida mana shu tayyor obraz bilan yuzma-yuz bo'ldi. Muallifning o'zi yozishicha, Buxoro Markaziy Osiyoda u “chindan qo'rqqan yagona shahar” edi (Vambery, 1864, p. 12).

Vamberi keyinchalik “Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi” (1873) asarini yaratib, Buxoro tarixini Yevropa ilmiy muomalasiga olib kirdi. Biroq uning ilk va eng mashhur asari – “Markaziy Osiyoga sayohat”dagi Buxoro obrazi badiiy talqin nuqtayi nazaridan kam o'rganilgan. So'nggi tadqiqotlar asosan Samarqand tasviri (Malikov, 2022), Buxoro–Xiva savdo aloqalari (Qosimov, 2023) yoki asarning umumiy orientalistik yo'nalishi (Gholi, 2016; Gholi & Ahmadi Mosaabad, 2024; Paidar & Pourqarib, 2018) bilan cheklangan. Sh. Ganieva muallifning Budapeshtda saqlanayotgan kundalik va maktublarini ilmiy muomalaga kiritib, uning Buxoro va

Xiva haqidagi asarlari keyinchalik Budapesht va Sankt-Peterburgda nashr etilganini qayd etadi (Ganieva, 2025). Sayohatnomani muallifning shaxsiy, subyektiv tajribasi ifodasi sifatida o'qish zarurati esa zamonaviy metodologik ishlarda asoslangan (Davey, 2023).

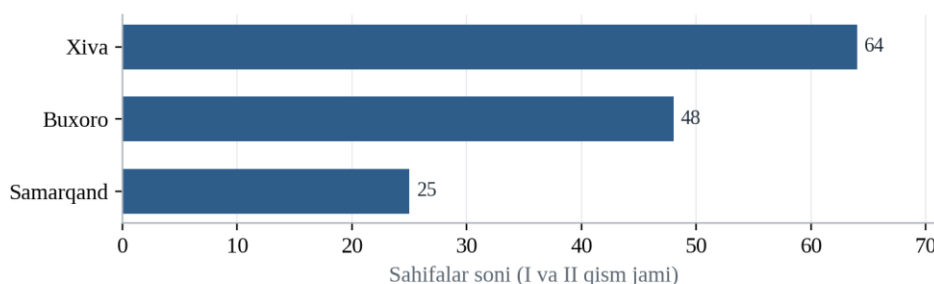
Maqolaning **maqsadi** – asarda Buxoro obrazini qanday badiiy vositalar yordamida yaratilganini aniqlash. **Vazifalar:** 1) Buxoroga asarda ajratilgan o'rinni miqdoriy baholash; 2) obrazning mavzuiy maydonini tuzish; 3) asosiy badiiy vositalarni tasniflash.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot materiali – asarning 1864-yilgi London nashridagi IX bob yakuni (“Buxoroi sharif”dan ilk taassurot), X bob (“Buxoro”, 167–196-betlar) va XVIII bob (“Buxoro shahri”, 362–379-betlar). Qiyos uchun Xiva (VIII, XVII boblar) va Samarqand (XI bob) tasviri olindi. Tadqiqotda kompozitsion-miqdoriy tahlil (bob sahifalarini hisoblash), sinchkov o'qish (Ohrvik, 2024) va imagologik tahlil usullari qo'llanildi. Muallif matni o'zbek tiliga maqola muallifi tomonidan tarjima qilingan.

NATIJALAR

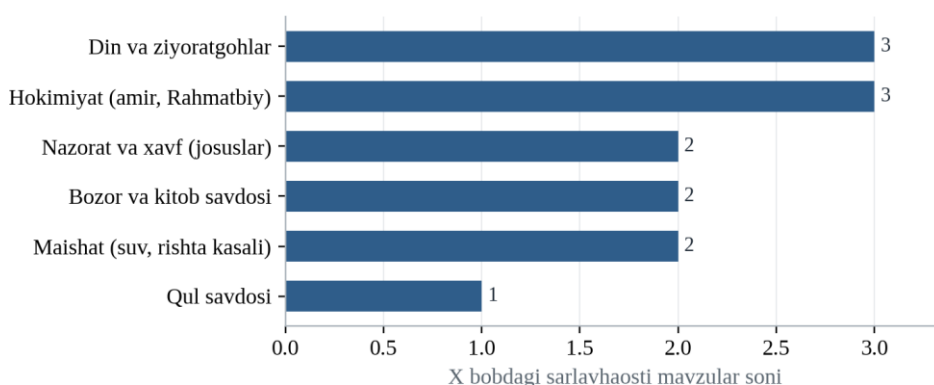
Buxoroning kompozitsiyadagi o'rni. Uch xonlik markazlari ichida asarda Xivaga eng ko'p (64 sahifa), Buxoroga 48, Samarqandga 25 sahifa ajratilgan (1-rasm). Buxoro hajman ikkinchi o'rinda bo'lsa-da, u asarning kompozitsion cho'qqisida turadi: Xiva–Buxoro yo'lidagi “Hayot yemiruvchi” cho'l, tuyalar va bir hojining o'limi tasviridan so'ng karvon Buxoroga yetib keladi (IX bob). Shu tariqa shahar qiyinchiliklar oxiridagi “mukofot” sifatida kutib olinadi.

1-rasm. Asarda uch xonlik markazlariga ajratilgan sahifalar soni

Manba: muallif hisob-kitobi (Vamberry, 1864, mundarija).

Mavzuiy maydon. X bob sarlavhaosti mavzulari tahlili Buxoro obrazining oltita mavzuiy tarmog'ini ko'rsatdi (2-rasm): din va ziyoratgohlar (takya, Bahouddin Naqshband ziyorati), hokimiyat (Rahmatbiy, amirlar, saroy), nazorat va xavf (josuslar, avvalgi sayyohlar taqdiri), bozor va kitob savdosi, maishat (suv ta'minoti, rishta kasalligi) hamda qul savdosi.

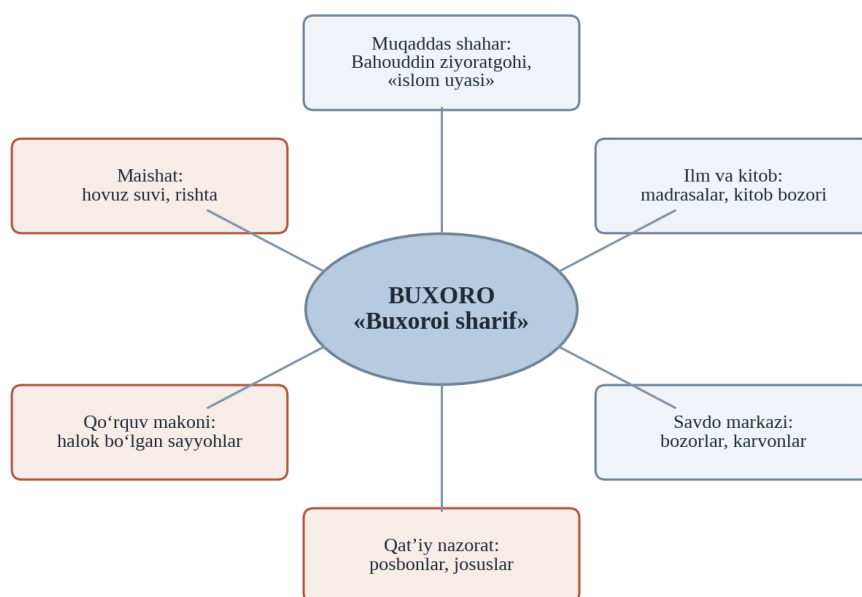

2-rasm. Asarning X bobidagi ("Buxoro") sarlavhaosti mavzular taqsimoti

Manba: muallif tahlili.

Bu mavzular ikki qutb atrofida birlashadi (3-rasm). Birinchi qutb – *muqaddas va ma'rifiy Buxoro*: ziyoratgoh, madrasalar, kitob bozori, savdo

markazi. Ikkinchi qutb – *qo'rquv va nazorat Buxorosi*: josuslar, qattiq politsiya, qullar bozori, xavfli maishat sharoiti.

Ko'k ramka – ijobiy/neytral qutb; qizg'ish ramka – salbiy qutb

3-rasm. Vamberi asarida Buxoro obrazining semantik maydoni

Manba: muallif ishlanmasi.

Badiiy vositalar. Obrazni yaratgan asosiy vositalar 1-jadvalda tasniflandi.

1-jadval

Asarda Buxoro obrazini yaratgan badiiy vositalar

Vosita	Matndagi ifoda (bob)	Badiiy-semantik vazifasi
Epitet	“Buxoroi sharif” – <i>Bokhara the Noble</i> (IX)	Shaharning muqaddaslik aurasini, mahalliy an'anaviy nomini saqlaydi
Metafora	Takya – “islomning bosh uyasi”	Buxoroni diniy hayotning zich

	(X)	markazi sifatida beradi
Antiteza	Madrasalar “ilm emas, aqidaparastlik o‘choqlari” (XVIII)	Ma’rifat va aqidaparastlik ziddiyatini keskinlashtiradi
Qiyosiy giperbola	Politsiya tizimi “Osiyoning boshqa joylaridagidan qattiqroq” (XVIII)	Nazorat makoni obrazini kuchaytiradi
Prolepsis	Hojilar: karvonda “Buxoro ilonlaridan birortasi yo‘q” (II); “Buxoro – qo‘rqan yagona shahar” (II)	Shaharga yetmasdan oldin o‘quvchida xavf kutuvini hosil qiladi
Naturalistik detal	Rishta kasalligi, suv ta’minoti (X)	Muqaddas obrazni real maishat bilan “yerga tushiradi”

Manba: muallif tahlili; iqtiboslar muallif tarjimasida (Vambery, 1864).

MUHOKAMA

Natijalar Vamberi Buxoroni tayyor stereotip asosida emas, balki ikki qarama-qarshi tasavvurning to‘qnashuvi sifatida qurganini ko‘rsatadi. “Buxoroi sharif” epiteti va Bahouddin ziyoratining tasviri mahalliy musulmon nigohini – hojilar va dervishlar nuqtayi nazarini aks ettiradi. Muallif dervish niqobida bo‘lgani uchun shaharni avvalo ziyoratchi ko‘zi bilan ko‘radi. Shu bilan birga, u Yevropa o‘quvchisining ham vakili: X bobdagi “Buxorodagi so‘nggi sayyohlar taqdiri” bo‘limi hamda II bobda tilga olingan Konolli, Stoddart va Murkroft qismati G‘arb auditoriyasi uchun tanish qo‘rquv obrazini tiklaydi (Vambery, 1864, p. 19).

Bunday ikki qutblilik so'nggi tadqiqotlar xulosalari bilan mos keladi. A. Malikov Samarqand tasvirida mahalliy madaniyatni kamsitish belgilari yo'qligini qayd etadi (Malikov, 2022), A. Gholi va M. Ahmadi Mosaabad esa asarda sharqshunoslik normalaridan chetga chiqish holatlarini aniqlaydi (Gholi & Ahmadi Mosaabad, 2024). Buxoro tasvirida esa tanqid ko'proq institutlarga – amir hokimiyati, politsiya va madrasa tizimiga qaratilgan; bu muallifning Rossiyaga qarshi, Britaniyaga yaqin siyosiy pozitsiyasi bilan ham izohlanadi (Mandler, 2016; Sarközy, 2020). Muhimi, naturalistik detallar (suv, kasallik, qul savdosi) obrazga hujjatli ishonchlilik beradi – aynan shu sababli asar bugungi kunda ham Buxoro bozorlari va savdo aloqalari tarixi uchun manba sifatida qo'llanadi (Qosimov, 2023).

A. Loyd ta'kidlaganidek, Vamberi o'z sarguzashtlarini keyingi kitoblarda qayta-qayta bezab hikoya qilgan (Loyd, 2024). Shuning uchun Buxoro obrazini baholashda uni aniq tarixiy hujjat emas, balki badiiy jihatdan puxta qurilgan, dramatik ta'sirga mo'ljallangan matn sifatida o'qish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Hermann Vamberyning “Markaziy Osiyoga sayohat” asarida Buxoro hajman (48 sahifa) Xivadan keyin ikkinchi o'rinda tursa-da, kompozitsion jihatdan safarning cho'qqisi va eng ko'p kutilgan manzili sifatida tasvirlanadi. Mazkur asardagi Buxoro obrazi oltita mavzuiy tarmoqdan iborat bo'lib, ular “muqaddas va ma'rifiy shahar” hamda “qo'rquv va nazorat makoni” kabi ikki qarama-qarshi qutb atrofida birlashadi. Shahar obrazini shakllantirishda epitet, metafora, antiteza, giperbola, prolepsis va naturalistik detallar kabi badiiy vositalardan keng foydalanilgan bo'lib, ular orasida shahar haqidagi xavf kutuvini asar boshidanoq ongli ravishda shakllantiruvchi prolepsis alohida o'rin tutadi. Natijada, Vamberi

Buxorosi yagona biryoqlama orientalistik stereotip sifatida emas, balki ziyoratchi va yevropalik sayyoh nigohlari o'zaro kesishgan murakkab, ikki qatlamli badiiy obraz sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu jihatni kelgusida muallifning "Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi" asaridagi Buxoro talqini bilan qiyosiy ravishda o'rganish ilmiy jihatdan muhim istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Davey, G. (2023). Travel and the travelogue as innovative research methodology: Knowledge creation for advancing urban health and health equity in the 21st century. *Cities & Health*, 7(3), 283–287.
<https://doi.org/10.1080/23748834.2023.2176202>
2. Ganieva, Sh. (2025). Arminius Vambery – scientist, traveler, dervish. *International Affairs: Politics, Economics, Law*, 3(1).
<https://doi.org/10.63407/629012>
3. Gholi, A. (2016). Representation of Central Asia and traveling self in Vambery's *Travels in Central Asia*. *International Journal of English Language & Translation Studies*, 4.
4. Gholi, A., & Ahmadi Mosaabad, M. (2024). Departure from Orientalist norms in Arminius Vambery's *Travels in Central Asia*. *Dirasat: Human and Social Sciences*, 51(2), 333–346. <https://doi.org/10.35516/hum.v51i2.3199>
5. Loyd, A. (2024). *The dervish bowl: The many lives of Arminius Vambery*. London: Haus Publishing.
6. Malikov, A. (2022). Arminius Vambery and the urban culture of Samarkand. *Orpheus Noster*, 14(4), 97–108.
7. Mandler, D. (2016). *Arminius Vambery and the British Empire: Between East and West*. Lanham: Lexington Books.

8. Ohrvik, A. (2024). What is close reading? An exploration of a methodology. *Rethinking History*, 28(2), 238–260.

<https://doi.org/10.1080/13642529.2024.2345001>

9. Paidar, A., & Pourqarib, B. (2018). The anti-oriental narrative of Vambéry in *Travels in Central Asia*. *International Journal of English Language & Translation Studies*, 6(3), 188–194.

10. Qosimov, X. K. (2023). Buxoro amirligi va Xiva xonligining savdo-sotiq munosabatlari tarixidan. In *International Scientific Forum* (pp. 285–291). Ilg'or tadqiqotlar ilmiy markazi. <https://doi.org/10.5281/zenodo.11003274>

11. Sarközy, M. (2020). Arminius Vambéry and British Conservatives: Some further notes on their correspondence. *The Arabist: Budapest Studies in Arabic*, 41, 187–206. <https://doi.org/10.58513/ARABIST.2020.41.12>

TADQIQOT MANBALARI

1. Vambéry, A. (1864). *Travels in Central Asia: Being the account of a journey from Teheran across the Turkoman desert on the eastern shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand, performed in the year 1863*. London: John Murray.

HERMANN VAMBERYNING SAYOHATNOMALARIDA SHARQ VA G'ARB MUNOSABATI

Arabov Oybek Isomiddinovich¹

¹O'zbekiston Respublikasi Davlat jahon tillari o'qituvchisi

arabov.oybek@bk.ru

Annotatsiya. Maqolada Hermann Vamberryning “Markaziy Osiyoga sayohat” (1864) asari va ikki avtobiografiyasida (1884, 1904) Sharq va G'arb munosabatining badiiy-mafkuraviy talqini tahlil qilinadi. Sharq va G'arb qutblari to'qnashadigan yetti matn epizodi qiyosiy o'rganilgan, so'nggi o'n yillik tadqiqotlari yondashuvlar bo'yicha tasniflangan. Natijalar muallifning ikki dunyo orasidagi vositachi pozitsiyasini va uning baholari kontekstga qarab o'zgarishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Hermann Vambery, Sharq va G'arb, sayohatnoma, memuar, orientalizm, imagologiya, “Katta o'yin”, vositachilik.

Аннотация. В статье анализируется художественно-идеологическая интерпретация отношений Востока и Запада в книге Германа Вамбери «Путешествие по Средней Азии» (1864) и двух его автобиографиях (1884, 1904). Сопоставлены семь эпизодов, в которых сталкиваются полюса Востока и Запада; исследования последнего десятилетия классифицированы по подходам. Результаты показывают посредническую позицию автора между двумя мирами и зависимость его оценок от контекста.

Ключевые слова: Герман Вамбери, Восток и Запад, травелог, мемуары, ориентализм, имагология, «Большая игра».

Abstract. The article analyses the literary and ideological interpretation of East–West relations in Armin (Hermann) Vambéry's *Travels in Central Asia* (1864) and his two autobiographies (1884, 1904). Seven textual episodes where the poles of East and West meet are compared, and the scholarship of the last decade is classified by approach. The results reveal the author's intermediary position between the two worlds and show that his evaluations shift with context.

Keywords: *Armin Vambéry, East and West, travel writing, memoir, Orientalism, imagology, Great Game, mediation.*

KIRISH

Sharq va G'arb munosabati XIX asr Yevropa sayohatnomalarining markaziy muammosi edi. E. Said "Orientalizm" asaridan so'ng bu matnlar ko'pincha G'arbning Sharq ustidan ramziy hukmronligi ifodasi sifatida o'qila boshladi. Biroq Markaziy va Sharqiy Yevropadan chiqqan sharqshunoslar – jumladan, venger olimi Hermann (Armin) Vambéry – bu sxemaga to'liq sig'maydi. D. Mandler Vamberining hayotini aynan "Sharq va G'arb orasida" degan formula bilan ta'riflaydi (Mandler, 2016): kambag'al yahudiy oilasida tug'ilgan, Istanbulda "efendi"ga aylangan, keyinchalik London salonlarida mashhur bo'lgan olim ikki dunyoning hech biriga to'liq tegishli emas edi.

So'nggi o'n yillikda bu masala bo'yicha tadqiqotlar soni ortdi, ammo xulosalar bir-biriga zid: ayrim mualliflar Vamberi asarini G'arbni ustun qo'yuvchi narrativ deb hisoblasa (Paidar & Pourqarib, 2018), boshqalari undagi orientalizm normalaridan chetga chiqishlarni ko'rsatadi (Gholi & Ahmadi Mosaabad, 2024). Maqolaning **maqsadi** – Vamberi matnlarida Sharq va G'arb munosabati qanday qurilganini aniqlash. **Vazifalar:** 1) Sharq va G'arb qutblari to'qnashadigan

epizodlarni ajratish va qiyoslash; 2) muallif pozitsiyasini modellashtirish; 3) soʻnggi tadqiqotlar yondashuvlarini tasniflash.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot materiali – “Markaziy Osiyoga sayohat” (1864) hamda muallifning 1884-yilgi “Hayotim va sarguzashtlarim” va 1904-yilgi “Kurashlarim tarixi” avtobiografiyalari. Avtobiografiyalardan olingan parchalar A. Hoyte-West tadqiqotlari asosida tekshirildi (Hoyte-West, 2024, 2026). Tahlilda sinchkov oʻqish (Ohrvik, 2024), qiyosiy-tipologik va imagologik usullar qoʻllanildi. Sharq va Gʻarb bevosita qiyoslangan yetti epizod tanlab olinib, har birida muallif bahosining yoʻnalishi aniqlandi. Soʻnggi oʻn yillikda (2016–2026) eʼlon qilingan 13 ta tadqiqot yondashuvi boʻyicha guruhlandi.

NATIJALAR

Qiyos epizodlari. Tahlil qilingan epizodlar 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval

Vamberi matnlarida Sharq va Gʻarb qiyoslangan epizodlar

Kontekst	Sharq qutbi	Gʻarb qutbi	Baho yoʻnalishi
Eronga kirish (1864, pp. 1–2)	Qurgʻoqchil, qashshoq real Eron	Saʼdiy, Hofiz, Gyote orqali yaratilgan romantik Eron	Romantik Gʻarb tasavvuri tanqidi

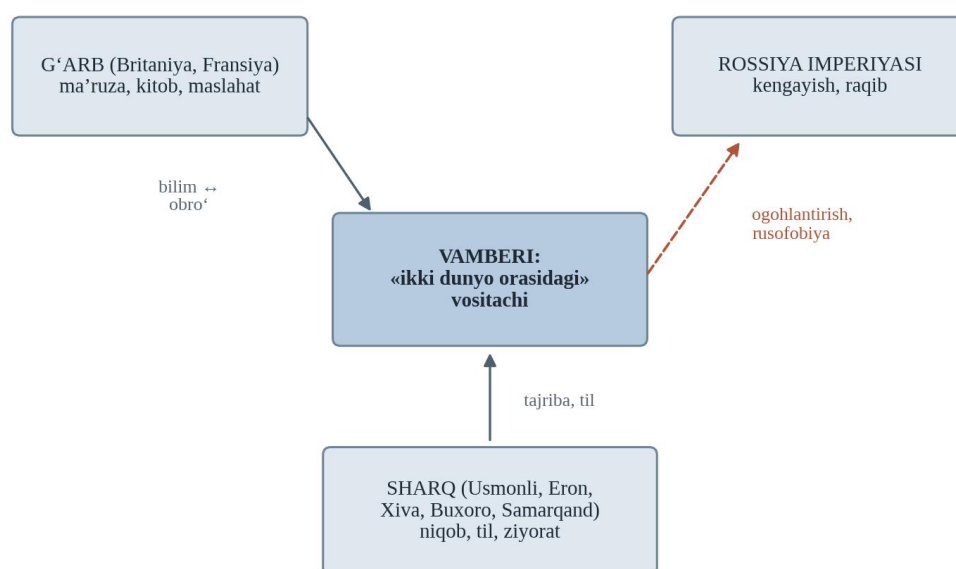
Kontekst	Sharq qutbi	G'arb qutbi	Baho yo'nalishi
Tehron, 1862 (1864, p. 5)	Usmonlining halolligi va ochiqligi	Yevropa tillari va fanlariga qiziqish – taraqqiyot mezon	G'arb mezoni ustun
Tehron chiqish (1864, p. 21)	“Vahshiylik va yovvoyilik”	“Yevropa sivilizatsiyasining so'nggi posti”	G'arb ustun
Ashurada (1864, p. 42)	Turkman qirg'og'i, niqob	Rus harbiy kemalari – “G'arb hayotining so'nggi manzarasi”	Ambivalent (xavf manbai – G'arb)
London (1864, p. x)	Sharqona mehmondo'stlik	Ingliz ochiqko'ngilligi	Sintez
Istanbul (1884, p. 27)	Turk zodagonlarining kamtarligi	Yevropa aristokratiyasining takabburligi	Sharq ustun
Vena (1904, II, p. 262)	Xiva va turkmanlar orasida olimga hurmat	Vena saroyidagi sovuq qabul	Sharq ustun

Manba: muallif tahlili; avtobiografiya parchalari Hoyte-West (2026) bo'yicha.

Jadvaldan ko'rinadiki, muallif bahosi barqaror emas. 1864-yilgi sayohatnomada, ayniqsa, cho'lga kirishdan oldingi epizodlarda G'arb “sivilizatsiya” mezon sifatida ustun turadi. Biroq keyingi avtobiografiyalarda qutblar almashadi: muallif Usmonli zodagonlarining oddiyligini Yevropa aristokratiyasining “ahmoqona dabdabasi” va “kulgili takabburligi”ga qarshi

qo'yadi, Venadagi sovuq qabuldan so'ng esa olimga Xiva va turkmanlar orasida Avstriya poytaxtidagidan ko'ra ko'proq hurmat ko'rsatilishini yozadi (Hoyte-West, 2026). Sayohatnoma so'zboshisida esa ikki qutbni yarashtiruvchi formula uchraydi: London xonadonida u "ingliz ochiqko'ngilligi sharqona mehmondo'stlik bilan uyg'unlashganini" ko'rgan (Vambery, 1864, p. x).

Muallif pozitsiyasi modeli. Tahlil asosida muallif pozitsiyasi uch tomonlama model ko'rinishida umumlashtirildi (1-rasm). Vamberi Sharqdan til bilimi va bevosita tajriba oladi, G'arbga esa buni kitob, ma'ruza va siyosiy maslahat shaklida yetkazib, evaziga obro' va ijtimoiy mavqe qozonadi. Rossiya imperiyasi bu tizimda uchinchi, raqib qutb sifatida namoyon bo'ladi.

1-rasm. Vamberi matnlarida Sharq – G'arb – Rossiya munosabatlari modeli

Manba: muallif ishlanmasi.

Tadqiqot yondashuvlari. So'nggi o'n yillik tadqiqotlarining tasnifi 2-rasmda keltirilgan. Tanlanmadagi 13 ta ishdan oltitasi revizionist, ya'ni Vamberi

pozitsiyasining murakkabligini ta'kidlovchi yondashuvga mansub; postkolonial-tanqidiy yondashuv ikki ish bilan ifodalangan.

2-rasm. Vamberi merosi bo'yicha 2016–2026-yillardagi tadqiqotlarning yondashuvlar bo'yicha taqsimoti

Manba: muallif tahlili (adabiyotlar ro'yxati asosida).

MUHOKAMA

Natijalar Vamberining Sharq va G'arbga munosabatini ikki bosqichli jarayon sifatida talqin qilishga imkon beradi. Sayohatnomada muallif Yevropa o'quvchisiga murojaat qiladi va "Katta o'yin" kontekstida yozadi; shu sababli G'arb sivilizatsiyasi mezon sifatida namoyon bo'ladi va postkolonial tanqidchilarning kuzatuvlari qisman asoslidir (Gholi, 2016; Paidar & Pourqarib, 2018). Muallifning keyingi faoliyati – Britaniya diplomatiyasiga xizmatlari (Hamilton, 2016) va konservativ siyosatchilar bilan yozishmalari (Sarközy, 2020) – bu siyosiy yo'nalishni tasdiqlaydi.

Biroq memuarlarda Yevropaning o'zi tanqid ob'ektiga aylanadi. A. Hoyte-West ko'rsatganidek, Vamberi Britaniya va Fransiyada iliq kutib olingan bo'lsa-da, u yerda "qiziqish ob'ekti" bo'lib qolgan, Venada esa kamsitilgan (Hoyte-West, 2026; Loyd, 2024). Bu tajriba muallifning "begona" sifatidagi o'zligini

kuchaytirgan va Sharqni ideallashtiruvchi qiyoslarga yo'l ochgan. Shu ma'noda Vamberi Said ta'riflagan klassik orientalistdan farq qiladi: uning uchun Sharq nafaqat bilim ob'ekti, balki ijtimoiy yuksalish maydoni va shaxsiy o'zlik manbai edi (Hoyte-West, 2024; Mandler, 2016).

Shu bilan birga, bu vositachilik pozitsiyasini ideallashtirmaslik kerak. Muallif sayohatnomada "Sharq kishisi ilmga chanqoqlikni tushunmaydi" degan umumlashmaga tayanib, o'z niqobini oqlaydi (Vambery, 1864, p. 13). Demak, uning matnlarida tanqidiy nigoh va davr stereotiplari yonma-yon mavjud; ularni ajratib o'qish Vamberi merosini o'rganishning asosiy vazifasidir (Malikov, 2022).

XULOSA

1. Vamberi matnlarida Sharq va G'arb munosabati barqaror ierarxiya emas, balki kontekstga bog'liq holda o'zgaruvchan qiyoslar tizimi sifatida qurilgan.

2. 1864-yilgi sayohatnomada G'arb "sivilizatsiya" mezoni sifatida ustun kelsa, 1884 va 1904-yillardagi avtobiografiyalarda Sharq axloqiy jihatdan ustun qutbga aylanadi.

3. Muallif pozitsiyasi Sharq – G'arb – Rossiya uchburchagida vositachi sifatida modellashtirildi: u Sharqdan til va tajriba olib, G'arbga bilim va siyosiy maslahat yetkazadi.

4. So'nggi o'n yillik tadqiqotlarida revizionist yondashuv ustunlik qilmoqda. Kelgusida Vamberining venger tilidagi asarlari va boshqa Markaziy Yevropa sharqshunoslari matnlari bilan qiyosiy tadqiqot olib borish istiqbolli hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Gholi, A. (2016). Representation of Central Asia and traveling self in Vambéry's *Travels in Central Asia*. *International Journal of English Language & Translation Studies*, 4.
2. Gholi, A., & Ahmadi Mosaabad, M. (2024). Departure from Orientalist norms in Arminius Vambéry's *Travels in Central Asia*. *Dirasat: Human and Social Sciences*, 51(2), 333–346. <https://doi.org/10.35516/hum.v51i2.3199>
3. Hamilton, K. (2016). Services rendered: Arminius Vambéry and British diplomacy. In J. Fisher & A. Best (Eds.), *On the fringes of diplomacy* (pp. 81–110). Abingdon: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315598857-5>
4. Hoyte-West, A. (2024). “Speaking Turkish like an Effendi”: Arminius Vambéry's self-reflections on his language skills in mid-nineteenth century Istanbul. *Annual of Konstantin Preslavsky University of Shumen, Faculty of Humanities*, 35, 7–14. <https://doi.org/10.46687/shjx3432>
5. Hoyte-West, A. (2026). A man of many empires: The European imperial interactions of Arminius Vambéry on his return from Central Asia. *Folia Linguistica et Litteraria*, 53, 57–73. <https://doi.org/10.31902/fl.53.2026.4>
6. Loyd, A. (2024). *The dervish bowl: The many lives of Arminius Vambéry*. London: Haus Publishing.
7. Malikov, A. (2022). Arminius Vambéry and the urban culture of Samarkand. *Orpheus Noster*, 14(4), 97–108.
8. Mandler, D. (2016). *Arminius Vambéry and the British Empire: Between East and West*. Lanham: Lexington Books.

9. Ohrvik, A. (2024). What is close reading? An exploration of a methodology. *Rethinking History*, 28(2), 238–260.
<https://doi.org/10.1080/13642529.2024.2345001>
10. Paidar, A., & Pourqarib, B. (2018). The anti-oriental narrative of Vambéry in *Travels in Central Asia. International Journal of English Language & Translation Studies*, 6(3), 188–194.
11. Sarközy, M. (2020). Arminius Vambéry and British Conservatives: Some further notes on their correspondence. *The Arabist: Budapest Studies in Arabic*, 41, 187–206. <https://doi.org/10.58513/ARABIST.2020.41.12>

TADQIQOT MANBALARI

1. Vambéry, A. (1864). *Travels in Central Asia: Being the account of a journey from Teheran across the Turkoman desert on the eastern shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand, performed in the year 1863*. London: John Murray.
2. Vambéry, A. (1884). *Arminius Vambéry: His life and adventures, written by himself*. London: T. Fisher Unwin.
3. Vambéry, A. (1904). *The story of my struggles: The memoirs of Arminius Vambéry* (Vol. II). London: T. Fisher Unwin.

LINGVOMADANIYATSHUNOSLIK: TIL VA MADANIYATNING O'ZARO MUNOSABATI

Ibragimova Hurriyat Uchqun qizi

TDYU huzuridagi M.S. Vosiqova nomidagi akademik litseyi O'zbek tili va adabiyoti kafedrası
katta o'qituvchisi

Elektron pochta: hurriyatt@gmail.com

Annotatsiya. maqolada lingvomadaniyatshunoslik fanining shakllanishi, rivojlanishi hamda til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik masalalari yoritilgan. Unda tilning milliy madaniyatni ifodalash, saqlash va avloddan avlodga yetkazishdagi o'rni haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, lingvomadaniyatshunoslikning asosiy yo'nalishlari, tadqiqot obyekti va mazmuni, olimlarning ushbu fan haqidagi qarashlari tahlil qilingan. Lingvomadaniyatshunoslikning ona tili va chet tillarini o'qitishdagi amaliy ahamiyatiga ham alohida e'tibor qaratilib, til birliklarida aks etgan milliy-madaniy xususiyatlarni o'rganishning ahamiyati ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: lingvomadaniyatshunoslik, til va madaniyat, milliy madaniyat, lingvomadaniy xususiyatlar, til birliklari, madaniy qadriyatlar, madaniyatlararo muloqot.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ: ВЗАИМОСВЯЗЬ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ

Ибрагимова Хуррият Учкун кизи

Старший преподаватель кафедры узбекского языка и литературы академического лицея
имени М.С. Восиковой при ТГЮУ

Электронная почта: hurriyatt@gmail.com

Аннотация. в статье рассматриваются вопросы становления и развития лингвокультурологии, а также взаимосвязи языка и культуры. Освещается роль языка в выражении, сохранении и передаче национальной культуры из поколения в поколение. Также рассматриваются основные направления лингвокультурологических исследований, объект и содержание

данной науки, а также взгляды ученых на лингвокультурологию. Особое внимание уделяется практическому значению лингвокультурологии в процессе преподавания родного и иностранных языков. Подчеркивается важность изучения национально-культурных особенностей, отраженных в языковых единицах, для более глубокого понимания языка и культуры.

Ключевые слова: лингвокультурология, язык и культура, национальная культура, лингвокультурные особенности, языковые единицы, культурные ценности, межкультурная коммуникация.

LINGUOCULTUROLOGY: THE INTERRELATIONSHIP OF LANGUAGE AND CULTURE

Ibragimova Hurriyat Uchqun qizi

Senior lecturer, Department of Uzbek Language and Literature, M.S. Vosiqova Academic
Lyceum under TSUL
E-mail: hurriyatt@gmail.com

Abstract. *this article examines the formation and development of linguoculturology, as well as the relationship between language and culture. It discusses the role of language in expressing, preserving, and transmitting national culture from one generation to another. The article also considers the main areas of linguoculturological studies, its research object and content, and the views of scholars on this field. Particular attention is paid to the practical significance of linguoculturology in teaching native and foreign languages. The study emphasizes the importance of examining the national and cultural features reflected in linguistic units for a deeper understanding of both language and culture.*

Keywords: *linguoculturology, language and culture, national culture, linguocultural features, linguistic units, cultural values, intercultural communication, linguistic personality.*

INTRODUCTION. Since the beginning of the twentieth century, numerous scientific approaches and theories have increasingly interpreted language and culture as closely interconnected and inseparable phenomena. Culture has come to be studied not merely as a field existing alongside linguistics, but as a complex phenomenon that cannot be fully understood without a profound analysis of human nature, language, and the content of texts. At the same time, language serves as a means of creating, developing, and preserving culture through texts and is itself an integral part of culture [2].

Language is considered one of the most important components of national culture. In addition to ensuring communication among people, it can, in certain cases, also contribute to limiting such communication. At the same time, language serves as one of the primary markers of belonging to a particular people or community. This is because language provides the means through which the material and spiritual works of a culture are created. Based on this idea, linguoculturology emerged in the 1990s as a new and specialized field of study, the foundations of which had been shaped over thousands of years [4].

Linguoculturology is a product of the anthropocentric paradigm in linguistics, which involves a shift in researchers' focus from the object to the subject, that is, the study of the human being through language and language through the human being [6]. As a distinct field of research, linguoculturology has continued to develop over the past several decades [3].

MAIN PART (DISCUSSION AND RESULTS). “Linguoculturology is a field that studies the human dimension, or more precisely, the cultural factor within the human being. This means that the central focus of linguoculturology is a set of

achievements characteristic of the anthropological paradigm, which places the human being, as a phenomenon of culture, at its center” [1].

N. Alefirenko characterizes linguoculturology as follows:

- linguoculturology is closely connected with linguistics and cultural studies and has a synthesizing nature;
- the primary focus of linguoculturology is on cultural facts interpreted and expressed through language;
- linguoculturology belongs to the field of linguistic sciences; therefore, the results of its research can be practically applied in the teaching of both native and foreign languages;
- the main areas of linguoculturological research include: a) the linguistic personality; b) language as a system of semiotic representation of cultural values.

Thus, linguoculturology is an important field of study for understanding the interrelationship between language and culture. Language is not merely a means of communication; it is also an important medium through which the history, worldview, values, and national and cultural characteristics of a people are reflected. The practical significance of linguoculturology is primarily manifested in the teaching of both native and foreign languages. Through this field, learners can be introduced to the national and cultural meanings embedded in linguistic units, gain a deeper understanding of the cultures of different peoples, and develop intercultural communication skills. Therefore, linguoculturology is significant not only from a theoretical perspective but also has considerable practical value in the educational process.

For this reason, several areas have been formed within the field of linguoculturology to date [5]:

1. Linguoculturology of specific social groups and cultural relations of a people during a particular historical period, which focuses on the study of specific linguocultural situations;
2. Diachronic linguoculturology, which studies linguocultural changes associated with a particular period in the history of a people;
3. Comparative linguoculturology, which examines the linguocultural manifestations of different peoples who are in interaction with one another;
4. Contrastive linguoculturology. This field is still in the early stages of development and has been reflected in a number of studies. For example, in her study entitled “Русский язык и французская ментальность” М.К. Golovanivskaya examined the characteristics of the French mentality from the perspective of a speaker of the Russian language and a bearer of Russian culture. Abstract nouns such as fate, danger, luck, soul, conscience, thought, idea, and others in the Russian and French languages served as the material for analysis;
5. Linguocultural lexicography, which focuses on compiling geographical dictionaries (Amerikana. Англо-русский лингвострановедческий словарь / Под ред. Н.В. Чернова. Смоленск, 1996; Мальцева Д.Г. Германия: страна и язык: Лингвострановедческий словарь. М., 1998; Муравлева Н.В. Австрия: Лингвострановедческий словарь. М., 1997).

Among the areas mentioned above, the active development of the last-mentioned area can be observed. For example, D.G. Maltseva's dictionary contains 25 thematic sections. These sections include linguistic units representing Germany's geographical realities, climate, flora and fauna, history, customs, traditions, legends, aphorisms, various holidays and ceremonies, religious beliefs, currency, units of measurement, industry, trade, science and technology, art,

education, national cuisine, architectural monuments, national character, and other aspects of German culture. Such dictionaries make it possible to study the interaction between language and culture in a comprehensive manner.

In many studies, culture is examined by dividing it into material, spiritual, and artistic dimensions. However, scholars regard the division of culture into material and spiritual values as a conventional scientific classification and emphasize that culture is, in essence, an integral phenomenon. This is because any material object or product is first formed as a particular idea in the human mind before it is created. Therefore, it is difficult to draw a strict distinction between the individual components of culture. The concept of culture is also interpreted as a phenomenon encompassing a broad range of events, various signs, symbols, and objects.

CONCLUSION. In conclusion, linguoculturology is one of the important fields of study that examines the close relationship between language and culture. Along with serving as a means of communication among people, language also reflects the history, worldview, national values, customs, traditions, and cultural characteristics of a particular people. Therefore, studying language separately from culture does not allow for a complete understanding of the meaning of linguistic units.

The significance of linguoculturology lies primarily in its ability to identify and explain the national and cultural meanings reflected in linguistic units. Within this field, such aspects as the linguistic personality, the expression of cultural values in language, the linguocultural characteristics of different peoples, as well as their similarities and differences, are studied. This demonstrates that language and culture are phenomena that complement one another.

Linguoculturology also has considerable practical significance. In particular, explaining the national and cultural characteristics of linguistic units in the process of teaching native and foreign languages helps learners acquire a deeper understanding of the language. In addition, this field serves as an important means of gaining a better understanding of the cultures of different peoples, developing intercultural communication, and comprehending national identity as expressed through language. In this regard, linguoculturology is one of the relevant areas of contemporary linguistics that has both theoretical and practical significance.

REFERENCES

1. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. – М.: Флинта, Наука, 2010. – С. 21.
2. Маҳмудов Н. “Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб”// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. -№ 5. – Б. 3-16.
3. Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М.: Изд. Центр «Академия», 2001. -208 с.
4. Телия В.Н. О методологических основаниях лингвокультурологии. //Логика, методология, философия науки. Тезисы докладов. -М.: «Обнинск», 1995. – С.89.
5. Usmanova Sh. Lingvomadaniyatshunoslik. – T.: Bookmany print, 2022. – B. 24.
6. Худойберганова Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013.

QORAQOLPOQ OPERALARIDA OBRAZLAR YECHIMI VA ULARNING BADIY-DRAMATURGIK XUSUSIYATLARI

Shamurzayev Muxammed

Mustaqil tadqiqotchi

Elektron pochta: ilmiyizlanuvchi@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qoraqolpoq milliy opera san'atida badiiy obrazlar yechimi hamda ularning musiqiy-dramaturgik xususiyatlari ilmiy tadqiq etiladi. Tadqiqotda operalarning shakllanishi milliy dostonlar, baxshichilik hamda jirau an'analari bilan uzviy bog'liqlikda o'rganilgan. Ishda "Ayg'ul-Abat", "G'arip-Oshiq" va "Qirq qiz" kabi yetakchi operalardagi markaziy hamda jamoaviy qahramonlarning musiqiy-psixologik portreti va xarakterlar toqnashuvi tahlil qilinadi. Shuningdek, kompozitorlarning folklor intonatsiyalarini simfonizatsiyalash, leytmotivlar tizimidan unumli foydalanish va kulminatsion vokal-orkestr epizodlari orqali obrazlar yechimini ta'minlash mahorati ochib berilgan. Maqola milliy opera dramaturgiyasining rivojlanish bosqichlari hamda badiiy mantiqini anglashda ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Qoraqolpoq operasi, obrazlar yechimi, musiqiy dramaturgiya, leytmotivlar tizimi, dostonchilik an'analari, baxshichilik san'ati, simfonizatsiyalash, milliy opera.

РЕШЕНИЕ ОБРАЗОВ В КАРАКАЛПАКСКИХ ОПЕРАХ И ИХ ХУДОЖЕСТВЕННО-ДРАМАТУРГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Шамурзаев Мухаммед

Независимый исследователь

Электронная почта: ilmiyizlanuvchi@gmail.com

Аннотация. В статье научно исследуются решение художественных образов в каракалпакском национальном оперном искусстве и их музыкально-драматургические особенности. Формирование опер изучено в неразрывной связи с национальными дастанами, традициями бахшиства и жырау. В работе анализируются музыкально-психологический портрет центральных и коллективных героев ведущих опер — “Айгуль-Абат”, “Гарип-Ашик” и “Кырк кыз” — и столкновение характеров. Также раскрывается мастерство композиторов в симфонизации фольклорных интонаций, продуктивном использовании системы лейтмотивов и достижении решения образов через кульминационные вокально-оркестровые эпизоды. Статья имеет научно-практическое значение для понимания этапов развития и художественной логики национальной оперной драматургии.

Ключевые слова: каракалпакская опера, решение образов, музыкальная драматургия, система лейтмотивов, дастанные традиции, искусство бахши, симфонизация, национальная опера.

CHARACTER RESOLUTION IN KARAKALPAK OPERAS AND THEIR ARTISTIC AND DRAMATURGICAL FEATURES

Shamurzayev Muxammed

Independent researcher

E-mail: ilmiyizlanuvchi@gmail.com

Abstract. This article presents a scholarly study of how artistic characters are resolved in Karakalpak national opera and of their musical and dramaturgical

features. The formation of the operas is examined in close connection with national dastans and the traditions of bakhshi and jyrau performance. The study analyses the musical and psychological portraits of central and collective heroes in leading operas such as “Aygul-Abat”, “Garip-Ashiq” and “Qirq qiz”, as well as the clash of characters. It also shows the composers’ skill in symphonising folklore intonations, making productive use of the leitmotif system, and achieving the resolution of characters through culminating vocal-orchestral episodes. The article is of scholarly and practical value for understanding the stages of development and the artistic logic of national opera dramaturgy.

Keywords: Karakalpak opera, character resolution, musical dramaturgy, leitmotif system, dastan traditions, bakhshi art, symphonisation, national opera.

KIRISH. XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr bo’sag’asida Qoraqolpog’iston professional musiqa madaniyatida opera janrining shakllanishi milliy badiiy tafakkurning yuksak bosqichga ko’tarilganidan dalolat beradi. Murakkab va sintetik san’at turi hisoblangan opera musiqa, dramaturgiya, vokal san’at va teatr dekoratsiyasining yaxlit sintezini talab etadi. Qoraqolpoq milliy opera maktabining shakllanish jarayoni mintaqadagi kompozitorlik hamkorligi hamda ko‘p asrlik xalq og‘zaki ijodi — dostonchilik, baxshichilik va jirau an’analarining doimiy muloqoti asosida kechdi.

Ushbu tadqiqotning bosh maqsadi qoraqolpoq operalarida badiiy xarakterlarning shakllanishi, konfliktlarning dramatik va musiqiy yechimi hamda ularning badiiy-estetik tabiatini chuqur tahlil qilishdan iborat.

ASOSIY QISM (MUHOKAMA VA NATIJA). Qoraqolpoq operalarining mazmuniy-g‘oyaviy negizini milliy doston va afsonalar tashkil qiladi. “Qirq qiz”,

“G‘arip-Oshiq”, “Alpomish” va “Qoblan” kabi xalq epik merosi opera librettolari va syujet liniyalarini belgilashda asosiy manba bo‘lib xizmat qildi [7]. Kompozitorlar qahramonlarning ruhiy holati va milliy xarakterini ochib berishda an‘anaviy qobuz hamda dutor ijrochiligiga xos intonatsiya va lad xususiyatlaridan unumli foydalanganlar [1], [3].

“Ayg‘ul-Abat” operasi (N. Muxammeddinov, A. Halimov): Asardagi asosiy dramaturgik toqnashuv feodal tartiblar va shaxs erkinligi, adolat hamda samimiy tuyg‘ular o‘rtasidagi qarama-qarshilikka qurilgan [5]. Ayg‘ul obrazi: Lirik-dramatik soprano partiyasi orqali taqdim etiladi. Uning vokal xarakterida milliy qo‘shiqchilikka xos nafosat va matonat uyg‘unlashgan. Ayg‘ul xarakterining yechimi — fojiaaviy sharoitda ham uning ruhiy bukilmaligi va erkinlikka bo‘lgan sadoqatida namoyon bo‘ladi. Abat obrazi: Qahramonlik va mardlik timsoli. Tenor partiyasida baxshilarning nido va hayqiriq intonatsiyalari simfonik uslubda qayta ishlangan. Abat va Ayg‘ul dueti asar kulminatsiyasini hosil qilib, obrazlarning yakuniy musiqiy mantiqini belgilaydi.

“G‘arip-Oshiq” operasi: G‘arip va Shohsanam obrazlari: Sharq klassik oshiq-ma’shuklik dostoniga tayangan holda lirik-dramatik yo‘nalishda rivojlanadi [2]. G‘aripning musiqiy portreti xalq qo‘shiqlari va maqom yo‘llarining simfoniylashtirilgan talqinidan iborat. Shohsanam partiyasi esa orkestr jo‘rligidagi vokal ekspressiya orqali ochib berilgan. Yechim: Ijobiy va salbiy kuchlar o‘rtasidagi konfliktual polifoniya hamda leytmotivlar qarama-qarshiligi ijobiy xarakterlarning ma’naviy ustunligi va tantanasi bilan o‘z yechimini topadi.

“Qirq qiz” operasi (A. Halimov va boshqalar): Guloyim va jamoaviy obraz: Ushbu asarda yakkaxon qahramondan ko‘ra jamoaviy obraz (xor va simfonik tasvirlar) yetakchi o‘ringa chiqadi [3], [6]. Yechim: Guloyim va qirq qiz

obrazining dramaturgik yechimi vatanparvarlik va ozodlik g'oyasining tantanasi bilan yakunlanadi. Shiddatli xor epizodlari va orkestr kulminatsiyasi qahramonlik ruhini to'laqonli namoyon etadi.

Qoraqolpoq operalarida obrazlarning ichki dinamikasini ifodalashda leytmotivlar tizimi markaziy o'rin tutadi [4]. Har bir asosiy xarakter va zid kuchlar xususiy musiqiy mavzuga ega bo'lib, asar davomida variatsiyalanadi hamda toqnashadi. Simfonizatsiya jarayoni folklordan shunchaki nusxa ko'chirish emas, balki xalq kuylarini opera shakli qonuniyatlariga binoan qayta ishlash orqali amalga oshirilgan [1].

XULOSA. Qoraqolpoq operalarida obrazlar yechimi milliy g'oya, xalq dostonlari mazmuni hamda Yevropa opera dramaturgiyasi tamoyillarining uzviy sintezidir [2]. Kompozitorlar obrazlar talqini orqali xalqning ozodlik, adolat hamda ma'naviy poklik ideallarini musiqiy tilda namoyon eta olganlar. Ushbu yutuqlar bugungi kunda ham milliy madaniyatning muhim tarkibiy qismi bo'lib xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Allanazarov Q. Qoraqolpoq musiqasi tarixi. – Nukus: Qoraqolpog'iston, 1985. – 142 b.
2. Bayniyazov A. Qoraqolpoq opera teatri va milliy kompozitorlik maktabi. – Toshkent: San'at, 1998. – 88 b.
3. Halimov A. Qoraqolpoq xalq kuylari va uning opera dramaturgiyasida qo'llanilishi. – Nukus: Bilim, 2003. – 112 b.
4. Jabborov A. O'zbekiston va Qoraqolpog'iston kompozitorlari va muzikovedlari. – Toshkent: Yozuvchi, 2000. – 205 b.

5. Muxammeddinov N. “Ayg‘ul-Abat” operasining yaratilish tarixi va musiqiy tahlili. – Nukus: Qoraqolpog‘iston, 1978. – 64 b.
6. Nurjanov T. Qoraqolpoq teatri tarixi (1927–1980 yillar). – Toshkent: Fan, 1982. – 230 b.
7. Saparov Q. Qoraqolpoq dostonlarida qahramonlik va lirik obrazlar evolyutsiyasi. – Nukus: Bilim, 2010. – 175 b.